

Les émissions monétaires
de la Marca Superior d'al-Andalus

I

19. Epigrafia monetària

19.1 Orígens de les llegendes monetàries

Diverses temptatives per personalitzar les monedes emeses pels primers califes no van aconseguir més que imitacions tosques dels dinars de Bizanci i dels dirhams sassànides de Pèrsia amb la incorporació d'algun nom o breus inscripcions en llengua aràbiga.¹¹⁴

La reforma monetària de 'Abd al-Malik (65-66/684-85) va donar un caràcter exclusivament epigràfic a la moneda islàmica. La normativa establí que les inscripcions de les llegendes monetàries, en elegants caràcters cufics, reproduïssin en el centre de l'àrea d'anvers la professió de fe musulmana (*šāšada* o primera part del *kalima*) i en el seu marge, formant una orla, la fórmula de la data i seca (*bismillah*). La inscripció central del revers es reservava a la sura CXII de l'Alcorà i la del seu marge a la missió profètica de Mahoma.

La normativa sobre el contingut i la disposició de les llegendes monetàries en les respectives àrees centrals i marges d'anvers i revers va tenir caràcter definitiu. Com un signe autèntic de religiositat dels califes emissors, aquestes peces eren anònimes i, per tant, no incloïen ni els seus noms ni títols califals. La seva classificació i correcta atribució a un determinat califa era factible per la indicació d'any que duïen els exemplars. Sols es plantegen problemes d'atribució en les monedes emeses durant l'any que es produeix la mort d'un califa i comencen les encunyacions del seu successor.

¹¹⁴ Les imitacions musulmanes de les dracmes del sassànida Yazdigird III emeses l'any 31/651 a la seca de Marw (MR) incorporaren, primer, la paraula àrab *ğid* "excel·lent" en el marge de la moneda i, en emissions posteriors, la substituïren per la invocació *bismallah* "en el nom de Déu" (Broome, 1985, pàg.5, núm. 2-3).

					ا
					ب ت ث
					ج ح خ
					د ذ
					ر ز
					س ش
					ص ض
					ع غ
					ف ق
					ك
					ل
					م
					ن
					ه
					و
					ي
					لا

Fig. 59. Principals formes de lletres a les monedes dels segles V/XI-VI/XII

El disseny epigràfic repetitiu dels primers anys del califat d'orient ha donat lloc que aquests exemplars es coneguin pel nom de monedes de tipus omeia, en memòria dels califes que les van crear i els que van seguir el mateix model.

La forma quadrada era la característica essencial de les lletres cúfiques. La manca de diacrítics, com elements diferenciadors, en les lletres *bā'*, *tā'*, *ṭā'* i *nūn*, que en posició inicial i medial es representaven indistintment amb un sol pal, va constituir un problema per als numismàtics que havien d'identificar determinats noms que no anaven acompanyats de títol.

Des del primer moment que s'encunyen les monedes islàmiques exclusivament epigràfiques és notable la regularitat en l'execució del traç de les lletres. La majoria dels caràcters cúfics amb què es componen les inscripcions monetàries són gruixuts, de formes angulars i rígides. Les lletres estan atapeïdes perquè no es marquen ni el nexa d'unió entre les lletres ni la separació entre paraules, la qual cosa dificulta la lectura de la llegenda.¹¹⁵

ب	ب
ك	ك
ن	ن
ه	ه
لا	لا
ل + ي	ل + ي

Fig. 60. Formes distintives a les llegendes monetàries

Alguns caràcters tenen formes distintives, (fig. 60), per exemple la lletra *bā'* en posició inicial, *kāf'*, *nūn* en posició final, *hā'* i el grup *lām-'alif*. En el segle V/XI, algunes lletres com la *nūn* i la *rā'* en posició final es transformen completament recreant una forma nova. També adopten formes característiques les figures formades per la unió de determinades lletres com els grups *'alif + lām* i *lām + yā'*

¹¹⁵ L'escriptura cúfica rep aquest nom perquè té els seus orígens a l'antiga ciutat d'al-Kūfa, a l'Iraq meridional. Es considera sagrada perquè es començà a fer servir per a escriure els primers exemplars de l'Alcorà. Es practicà invariada a les monedes durant els segles I-V/VII-XI. Després fou enriquida amb ornamentacions vegetals, i prolongacions lineals sinuoses, que s'allarguen harmonioses per damunt i sota de la mateixa lletra o bé per dessota de la següent.

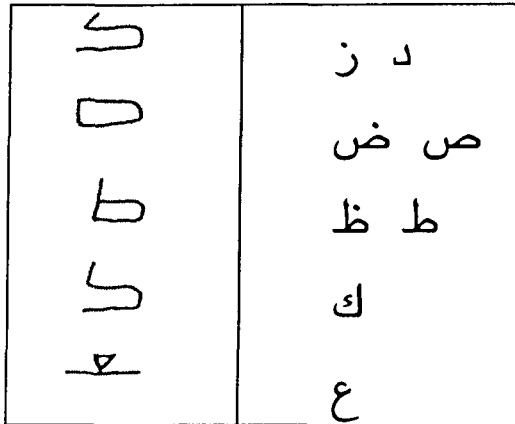

Fig. 61. Lletres compensades a les llegendes monetàries

Determinats caràcters en forma de caixa (fig. 61), *dāl* i *zāy*, *sād* i *dād*, *tā'* i *zā'*, *kāf* i *'ayn* en posició medial, s'allarguen intencionadament fins a adquirir una mida que sovint les duplica o triplica per compensar harmoniosament la llargada del text en les diferents línies que componen una llegenda.

La diferenciació entre elles es problemàtica perquè no sempre es respecta l'obertura del costat esquerra del grup format per les lletres *dāl*, *zāy* i es poden confondre amb *sād*, *dād*. El mateix fenomen es constata en l'escriptura de les emfàtiques *tā'* i *zā'* perquè també és freqüent no marcar una prolongació més gran en el pal situat a l'extrem superior esquerre del cos de la lletra.

No és fins l'any 160/776 que apareixen en el camp de la moneda o inserides entre les línies de les llegendes algunes lletres, paraules i petits elements ornamentals com estels.

19.2 Estudis sobre epigrafia monetària andalusina

F. Codera (1879, lám. XXIV) publicà la primera taula cronològica (160-400/776-1009), amb els noms més representatius, les lletres i els ornaments situats a les àrees centrals d'anvers i revers, i amb el dibuix dels tipus d'orles, que es troben a les monedes emeses a al-Andalus fins a la caiguda del califat de Còrdova.

A. Vives (1893, X-XIII) va completar en part el registre de noms, lletres i ornaments iniciat per F. Codera. En la secció primera, dedicada a la moneda de l'emirat de Còrdova, va classificar amb criteris cronològics, distingint diversos períodes d'encunyació, els noms i les lletres en unes taules que permetien veure

gràficament la seva situació dins les llegendes de caràcter convencional d'anvers o de revers. Tanmateix, no va donar el mateix tractament a les seccions tercera i quarta de la seva obra en què documentà, respectivament, la moneda del califat i la de les taifes. En aquests capítols es limità a documentar cronològicament els diversos noms que es troben a les monedes emeses en aquests períodes.

Val a dir que el sistema d'organització dels materials que establí A. Vives és tan senzill com eficaç a l'hora de classificar una moneda per referència a un determinat nom o lletra. Malauradament, l'obra de A. Vives no reproduïx els ornaments i tampoc les il·lustracions o gravats de les monedes, la qual cosa no permet verificar les grafies d'algunes paraules de peces úniques documentades de manera incompleta. Tampoc no fa cap tipus d'observació ni comentaris quant a les variants epigràfiques presents en una obra que recull documents excepcionals.

C. M^a del Rivero (1948) va dedicar un breu opuscle a l'epigrafia monetària d'Al-Andalus, que qualificà d'art monetari. Va constatar (pàg. 5) les diferents formes que adoptava la seqüència de les paraules de la llegenda marginal d'anvers (*bismillah*). En algunes monedes el text seguia una línia sensiblement circular, mentre que en altres era trencada produint un text en segments que configuraven la forma d'un polígon, i en algunes formaven una línia mixta, recta en la part superior i corba en la resta.

19.3 Tècniques d'encunyació

G. Miles (1959) va dedicar un capítol a l'anàlisi de la tècnica emprada en l'encunyació de les monedes (pàg. 96-105) i un altre a l'epigrafia monetària (pàg. 102-110).

Com G. Miles constatà, les fonts àrabs ens diuen molt poc sobre el treball que feien els obridors d'encunys a la seca. Sols ibn Haldūn (*Muqqadamah*, I, pàg.407

i II, pàg. 47-48; cita G. Miles, 1959, pàg. 96 i nota 1) descriu en poques paraules els aspectes més fonamentals del procés d'encunyació del seu temps:

the engraving of dies with the titles of the sovereign attesting the validity of de coin, and the striking of the dies with a hammer against pieces of gold or silver of the requisite weight.

Altres referències de cronistes i geògrafs àrabs, com Ibn 'Idāri i Ibn al Faqīh, dins els seus textos destaquen ocasionalment la importància que tenia en la seca (*dar al sikkat*) l'alt funcionari que se'n feia càrrec com a responsable de seca (*ṣaḥīb al-sikkat*). L'edifici públic on s'encunyaven les monedes tenia un prestigi tal que segons narra Ibn Baškuwāl la setena porta d'accés a la ciutat de Còrdova que franquejava el camí a Sevilla era anomenada amb aquest nom, però la gent s'hi referia com la porta de la seca (*bab al-sikkat*) per la seva proximitat al taller on s'encunyaven les monedes.

G. Miles (1950, pàg. 97) examinà les posicions d'encuny d'aproximadament 25.000 monedes del fons de l'ANS i va arribar a la conclusió que no se seguia un procediment sistemàtic a l'hora de situar els encunys sobre el cospell. També constatà que sovint s'intercanviaven els encunys, és a dir, es feien servir diversos encunys de revers amb el mateix encuny d'anvers i viceversa.

G. Miles constatà que tant els encunys d'anvers com els de revers es feien amb la mateixa cura. Va constatar que entre els materials examinats no hi havia cap peça amb dos anversos o dos reversos iguals. Va arribar a la conclusió que se n'havia fet servir un nombre enorme, i aquesta quantitat era encara més significativa si es tenia en compte que tenien una vida curta, particularment els encunys d'anvers.

En la seva anàlisi també s'adonà que l'obridor d'encunys (no el que imprimia l'encuny en el cospell) a vegades s'equivocava i inscrivia la llegenda del marge d'anvers en el revers. Una altra errada constatada per G. Miles és la repetició de

la missió profètica de Mahoma (la sura IX, 33 de l'Alcorà) als dos marges de la moneda. Es troba un error d'aquest tipus en un dirham de Saragossa d'Aḥmad al-Muqtadir (núm. 509 del catàleg): les àrees marginals d'anvers i de revers repeteixen la llegenda religiosa característica del revers.

En un estudi sobre l'execució de les inscripcions monetàries, G. Miles va observar que els obridors d'encunys feien servir un nombre limitat de punxons per construir les llegendes. Amb aquests punxons obtenien traços verticals, horitzontals i curvilinis, que sabien combinar amb habilitat per representar les lletres àrabigues. També observà que determinades lletres i grups de lletres es feien amb un sol punxó, com es el cas grup *lām-'alif*, reproduït diverses vegades en el text de la llegenda de l'anvers.

L'ús de llargs punxons els permetia construir el que G. Miles denominà les parts convencionals de la fórmula de la seca i la data; especialment els mots situats entre l'inici de la llegenda, que comença sempre invocant el nom de Déu (*bismillah*), i el nom de la seca. De les paraules construïdes amb un mateix punxó, A. Vives en deia agrupacions. Determinades agrupacions de lletres que formen el nom patronímic o els *laqab/s* de diferents governants taifes de la Marca Superior es reproduïen amb la mateixa forma en distintes emissions, la qual cosa fa pensar que les gravaven als diferents encunys amb un mateix punxó confeccionat amb aquest propòsit.

L'estudi de la disposició de les paraules a la llegenda del *bismillah* va permetre diferenciar diferents estils basats en la disposició (circular; primer segment rectilini i la resta circular; primer i tercer segments rectilinis, segon i quart circulars; repetició dels models anteriors, complementats per una orla lineal triple), unes diferències que G. Miles (1959, pàg. 99) atribueix al treball de diferents encunyadors, encara que no descartà la possibilitat que durant el califat de Còrdova existís

tissin diferents tallers monetaris estatals que encunyessin moneda amb el nom de seca al-Andalus. En altres paraules, G. Miles diu que la manera de gravar el marge era una tria opcional que els obridors d'encunys feien per a cada encuny.

19.4 Llegenda de la seca i de la data, formes característiques i errades

Un altre aspecte que considerarà G. Miles és la manera d'escriure la data a la llegenda del marge. Sovint, als segles III-IV/IX-X els obridors d'encunys no calculaven correctament la quantitat d'espai necessari per a encabir la fórmula de la seca i de l'any. El resultat era que, en moltes monedes, la data s'expressava incompleta, en una forma més o menys llarga. Aquestes variacions que G. Miles explicà com el resultat d'una tècnica deficient es manifesten també en època taifa.

L'omissió de la paraula *sanat* i la del nom de la seca s'observa en determinades emissions en monedes dels segles IV-V/X-XI. A la Marca Superior d'al-Andalus l'any 437 s'emeteren les primeres monedes sense nom de seca a nom de Sulaymān al-Musta'in (Prieto, núm. 242a-b; núm. 50b-c de l'apèndix del catàleg de les monedes amb dades incompletes). La moneda de l'any 438 a nom de Yūsuf al-Muzaffar ibn Hūd és un dels altres rars espècimens que no indiquen el nom el taller emissor. D'aquest mateix governant tenim exemplars d'un mateix model de llegendes (núm. 620-623 del catàleg), en els quals s'aprecien diferències en la mida d'alguna lletra i en la ornamentació: un estel de sis puntes o bé sense cap. Unes diferències que posen en evidència la utilització de dos encunys diferents.

Excepcionalment, el nom de la seca a les monedes de Saragossa va precedir per la preposició *fī* (*fī sanat*, "en l'any"). Aquesta composició és la més arcaica. En temps de 'Abd-al Malik (65-86/685-705) es feia servir la forma *fī sanat*, la qual indicava que la paraula *sanat* estava en cas genitiu. Amb el temps es va obviar l'ús de la preposició *fī*. La forma més freqüent era expressar la determinació de lloc amb la preposició *bi* juxtaposada al nom de la seca, o bé a la paraula *madinat*

en el cas que aquesta volia destacar la importància de la ciutat en la qual es trobava el taller emissor.

En les monedes islàmiques, la data s'expressa sempre amb paraules. Els numerals àrabs tenen formes masculines i femenines. Com que la paraula *sanat* és femenina, per tal de fer-la concordar amb els numerals, aquests s'expressen en forma femenina, encara que no sempre es respecta aquesta norma gramatical.

El numeral *اربعة مائة* en alguns exemplars emesos a Saragossa és escrit amb la forma *اربعمائة* (núm. 7 del catàleg).

19.5 Inscripcions monetàries dels tugíbides i dels Banū Hūd

L'epigrafia dels segles V-VI/XI-XII, a l'igual que la califal omeia d'al-Andalus, és essencialment conservadora, fora d'algunes excepcions que descriuré puntualment. Durant tres segles, l'evolució de l'epigrafia cúfica manifestà pocs canvis. La fig. 59 il·lustra les principals formes de les lletres que trobem a les monedes.

A la llegenda religiosa d'anvers destaquen les diferents grafies dels grup formats per les lletres *'alif-lam* (fig. 59). Una pràctica habitual en l'escriptura de la llegenda d'anvers és l'ús de lletres compensades. Es feien servir per equilibrar la llargada de les línies que componien les llegendes. L'exemple més il·lustratiu es troba en algunes lletres de la professió de fe musulmana de la llegenda central d'anvers

Un altre recurs estilístic de gran bellesa, profusament utilitzat en el text alcorànic de la mateixa àrea d'anvers, és l'ornamentació floral i l'allargament lineal sinuós, de vegades en forma de llengua bífida, en què es magnifica la lletra *rā'* de la paraula *šarika* (company, associat), que es prolonga harmoniosament a vegades per la part de sota de les paraules següents i en d'altres s'estira cap avall fins a unir-se amb la línia del cercle de separació situat entre la llegenda central i la del

marge. De vegades, una i altra prolongació de la lletra *rā'* es revesteixen de simples ornaments que li confereixen bellesa: una llàgrima, un cercle, un semicercle, dues o tres fulles.

Dins aquest conjunt (fig. 59) destaca la forma de les lletres *rā'* i *nūn* en posició final, les quals adopten una forma lineal sinuosa que, des de l'extrem inferior, modifica la seva direcció i es prolonga cap a la part superior de la línia. Aquest tipus de traçat és característic de la moneda taifa i no es troba, per tant, a les monedes emeses en els períodes de l'emirat i califat de Còrdova.

Un exemple de la permissivitat en la construcció de determinades lletres de caràcter ornamental de les llegendes monetàries del segle V-VI/XI-XII es troba en l'escriptura de la lletra *nūn*. En el segle V/XI, aquesta lletra –que en l'epigrafia cúfica s'havia caracteritzat per les formes rectilínies– quan es trobava en posició final evolucionà adoptant una forma sinuosa semblant a una S llatina girada (fig. 59). És documentada per primera vegada en aquesta forma en un dirham emès a Saragossa a nom de Sulaymān al-Musta'in (núm. 28 del catàleg). La mateixa grafia es perpetuarà en monedes d'emissions posteriors. A les monedes de Saragossa dels anys 440-41/1048-49 els obridors d'encunys escrigueren el patronímic de Sulaymān Tāğ al-Dawla reproduint el mateix model de lletra *nūn* (núm. 68 del catàleg) que havien començat a fer servir en temps del seu avi.¹¹⁶ Un altre tret característic en l'escriptura del nom Sulaymān en aquestes monedes és l'enllaç de les lletres *lām* i *yā'* (núm. 69 del catàleg).

La unió de la lletra *yā'* per la part de sota amb la immediata anterior es resol prolongant-la cap a dalt, fins a donar-li la mateixa alçada que té la lletra *lām* dins la paraula Sulaymān (fig. 60). El mateix model epigràfic, que trobem dins un nom

¹¹⁶ La moneda datada l'any 439 i atribuïda a Sulaymān Tāğ al-Dawla és anònima.

compost d'una fracció de dinar sense marges de Sulaymān Tağ al Dawla de Saragossa (núm. 75 del catàleg), ha estat motiu d'una primera interpretació: بکر نصر, (Bakar Naşir) justificada, amb un ampli comentari, per F. Codera (1884a) i corregida pel nom ادریس (Idris) pel mateix autor en una publicació posterior (1884b), al meu criteri erròniament.¹¹⁷

Els noms Aḥmad i Yūsuf, utilitzats per diferents membres de la dinastia dels Banū Hūd, es magnifiquen en destacar, el primer, la lletra *dāl* amb un ostentós ornament floral (fig. 59) i, el segon, utilitza en determinades emissions una ornamentació de tipus floral de la lletra *zā'* i en altres una prolongació marcada de la lletra *fā'* (fig. 59).

Podem observar que en l'epigrafia monetària d'Aḥmad II se segueix la tradició, encetada pel seu avi al-Muqtadir, d'escriure la lletra *dāl* del seu nom, amb una prolongació del traç final cap a la part superior, on canvia la direcció i s'allarga per damunt del cos de la lletra per perfilar el dibuix d'un ornament floral amb tres fulles esbeltes.

En les monedes d'Aḥmad II es constata una millora en el dibuix i en la impressió de les inscripcions monetàries. En alguns exemplars s'observa modificacions en l'escriptura d'algunes lletres que no es donaven a les monedes del segle IV/X. Així observem que a la llegenda marginal de revers la lletra *rā'* de la paraula ليظهره de la misió profètica de Mahoma és ornamental, tot i que ocupa una posició medial dins la seqüència. És una varietat epigràfica que constato en totes les monedes d'aquest governant

¹¹⁷ Vegeu comentari a la moneda núm. 67 del catàleg, volum II, pàg 64 i nota.

L'escriptura de les lletres *nūn* d'alguns numerals adopta la forma amb el final girat cap a la part superior i sinuosa (fig. 59) que aquesta lletra tenia anteriorment sols en posició final.

A la llegenda del marge d'anvers a les monedes d'Aḥmad II, quan l'expressió de la data és incompleta, la conjunció *wāw* d'enllaç entre numerals s'uneix amb la lletra *bā'* de l'inici de la paraula *bismillah* formant un arabesc (núm. 520 del catàleg).

20. Conclusions

L'objectiu primer d'aquesta tesi va ser posar al dia la documentació monetària i la bibliografia numismàtica de les monedes encunyades pels Banū Tuġib i els Banū Hūd a les diverses seques de la Marca Superior d'al-Andalus.

El resultat és el catàleg, l'apèndix del catàleg, el corpus numismàtic, la taula de correspondències, i la taula d'ornaments. Cinc nuclis importants d'aquest treball i de fet l'aportació més genuïna d'aquesta tesi. Elaborats amb un sistema propi que a partir d'un projecte inicial s'ha anat perfilant i corregint per tal d'aplegar la informació exclusiva d'algunes emissions. Completen aquests apartats, el recull bibliogràfic i els índexs de les seques, dels títols, noms i lletres que es troben documentats a les monedes del catàleg.

La taula de correspondències ha estat elaborada a partir de dues bases de dades coincidents en determinats camps.

La primera base de dades, que contenia la descripció de les llegendes, em va permetre classificar els diferents tipus i variants de tipus de llegenda de cada governant i sèrie a partir de la documentació aportada en els catàlegs de fons museístics publicats per S. Lane Poole (1875-90), H. Lavoix (1887-91), H. Nützel (1902), G. Miles (1954). A més a més, incloïa la documentació que es troba a les obres numismàtiques de F. Codera (1879), A. Vives (1893), A. Prieto (1926) i en un nombre considerable de publicacions de diferent extensió, sovint plenes de mancances i errades, en què diversos autors documenten troballes monetàries amb criteris diferents.

La segona base de dades, elaborada a partir de la documentació d'exemplars de diversa procedència, amb dades metrològiques i precisions numismàtiques pròpies de cada moneda, obviava la descripció de les llegendes que a la base de dades

anterior es formulà per definir les llegendes de cada tipus monetari i varietat de tipus i assignar-los els respectiu números i números i lletres d'ordre

Aquesta segona base de dades preveia la necessitat d'uns camps destinats a la numeració que diversos autors havien assignat a monedes procedents de troballes, fons de museus i col·leccions, algunes de les quals s'han incorporat posteriorment en fons museístics que he documentat. El mètode emprat em permeté resoldre el problema de la duplicitat de referències a una mateixa moneda, una pràctica comuna a les obres dels autors del segle XIX i principis del XX. La tasca d'esclarir la bibliografia de cada moneda documentada en aquesta tesi era fonamental per fer els gràfics sobre volums de producció i determinar els paràmetres estadístics.

A partir d'aquestes bases de dades he fet les fitxes individualitzades amb l'estudi epigràfic de cada moneda. El propòsit anava més enllà de la reconstrucció de lletres, paraules i línies de text borroses. Sempre que he pogut, he aplicat el mètode comparatiu per intentar resoldre datacions dubtoses i poder conèixer quines monedes conservades d'un tipus determinat procedien d'un mateix encuny.

El nombre reduït d'encunys diferenciats de cada sèrie, tipus i varietat de tipus no m'ha permès determinar els volums anuals de producció monetària relatius als diferents emissors, perquè en la majoria dels casos les monedes documentades en el catàleg i en l'apèndix del catàleg eren peces úniques i excepcionalment no sobrepassaven la desena. Per fer un estudi d'encunys cal una mostra més àmplia de monedes d'un mateix any. Els estudis realitzats per J. Pellicer (1987) i A. Canto (1998) es van fer amb 340 i 30 monedes respectivament.

La reflexió sobre la informació recollida en ambdues bases de dades, sense perdre de vista les fitxes de treball i l'observació directa de les monedes, m'ha permès la redacció de la tesi, elaborar les diverses taules i aplicar els recursos estadístics necessaris per a l'estudi i la comprensió del fenomen complex d'algunes emissi-

ons monetàries encunyades algunes amb nom de seca al-Andalus, madinat Saraqusta/Saraqusta, Lāridā, Tuṭila, Qalā'at Ayyūb i Wašqa.

Un segon objectiu d'aquesta tesi era trobar respostes a determinades incògnites. Els resultats no han estat tan satisfactoris com voldria. Tot i això, el plantejament de determinades hipòtesis, que no he pogut provar amb la documentació actual, m'ha permès endinsar-me en vies d'investigació que no queden tancades, l'exposició de les quals no són conclusions pròpiament dites, però, al meu criteri, constitueixen una aportació que cal destacar convenientment. Potser es podran resoldre si en el futur es troben espècimens en millor estat de conservació que els que he pogut estudiar en aquest treball. És per això que considero convenient deixar-ne constància perquè altres investigadors puguin aportar-hi documentació.

Una de les vies de recerca no tancada té connexió amb quatre dirhams de Saragossa amb el nom Mundir precedit del *laqab* al-Manşūr (núm. 13-16 del catàleg). El fet que F. Codera hagués datat un d'aquests exemplars a l'any 403 i l'hagués classificat com una emissió de Mundir I i que, posteriorment, en rectificqués la lectura de la data (430) i, conseqüentment, l'atribuís a Mundir II em van fer qüestionar quina era l'atribució correcta.

La possibilitat que els dirhams encunyats a nom de Mundir haguessin estat emesos per Mundir I tenia diversos fonaments. En primer lloc, era poc segura la lectura del numeral que havia permès la datació. D'altra banda, en aquestes monedes s'observa un canvi significatiu en l'estructura de la llegenda del revers respecte a les de Mundir II d'anys anteriors. A més a més, la menció que fan a l'imam 'Abd Allāh i el seu valor nominal les fa molt semblants a les peces que s'encunyaren a Ālwṭa, València i Almeria durant els anys 405-406/1014-15.

Si els quatre dirhams documentats a nom de Mundir no pertanguessin al fundador de la dinastia tugíbida, com sembla provar la lectura de la data 430 en una de les

peces (núm. 14 del catàleg), no podem descartar que troballes futures permetin establir la data amb més seguretat i omplir aquest buit de la documentació.

Les monedes preservades dels tugíbides Yaḥyā i Muḍīr II són peces tresorejades durant la primera meitat del segle V/XI recuperades a Còrdova, Cihuela i Belalcázar. La gran dispersió geogràfica de les troballes monetàries documentades i el fet que les monedes dels tugíbides representades en aquests conjunts es trobin junt amb altres monedes d'or del califat de Còrdova, dels hammudites i dels fatimites i de diversos regnes de taifes denota la seva acceptació arreu d'al-Andalus.

L'estudi metrològic realitzat en aquest treball prova que el pes dels dinars de Yaḥyā i de Muḍīr II foren encunyats amb el *mitqāl* d'al-Andalus (3,88 g), el patró ponderal dels omeies de Còrdova, la qual cosa constitueix un indicador més del seu respecte a la tradició omeia.

Durant el període 415-27/1023-35, els tugíbides foren els únics poders taifa que encunyaren moneda d'or a al-Andalus. La moneda d'or de Yaḥyā s'encunyà amb regularitat, encara que falta documentar les monedes del primer i dels dos últims anys d'aquest emissor. La majoria d'aquests exemplars són únics, i alguns de localització actual desconeguda.

Tenim per resoldre l'enigma de dues fraccions de dinar a nom de Yaḥyā emeses a Saragossa l'any 415 en les quals, segons la descripció d'A. Prieto (1915, pàg. 321, núm. 25) figurava el nom de l'imam 'Abd Allāh a la llegenda del revers, la qual cosa no concorda amb el número de l'obra de A. Vives que va fer constar com a referència bibliogràfica. Un tipus monetari que A. Prieto no inclogué en el seu corpus numismàtic, potser perquè no va poder contrastar la informació con-

tradictòria d'uns materials que no havia il·lustrat en la seva publicació i als quals no degué tenir accés després per fer la correcció oportuna.

He constatat que a la llegenda central del revers de les monedes de Yaḥyā es manifesten canvis oportunistes en la designació de l'imam. El nom del hammudita al-Qāsim (415/1024) fou substituït pel de 'Abd Allāh (416-18/1025-27) el qual, si es confirmés l'existència de fraccions de dinar a nom de 'Abd Allāh de l'any 415/1024, documentada per A. Prieto (1915, pàg. 321, núm. 25), tindriem el nexa que ens falta per provar que des d'un bon principi els tugíbides exerciren el poder avalats pel títol al-ḥaḡīb de 'Abd Allāh al-Mu'aytī.

És probable que l'imam 'Abd Allāh, documentat a les llegendes protocol·làries de revers d'algunes monedes emeses pels tugíbides, sigui el mateix califa omeia instaurat pels eslaus en els territoris de la franja costanera de Llevant. Trobem el seu nom en els dirhams emesos a Dénia, València i Almeria, acompanyat del mateix títol califal que veiem en monedes de Saragossa del període 414-28. Aquesta hipòtesi no sols és versemblant sinó que es basa en les notícies històriques que contenen les greus conseqüències del nomenament de Sulaymān ibn Hūd com a governador autònom de Tudela. La designació d'aquest càrrec per part del califa Sulaymān el Berber va provocar la declaració d'independència de Mundir I i el seu reconeixement per part de 'Abd Allāh.

L'estructura de la llegenda central de revers, amb les variacions que identifiquen els diversos governants que emeteren moneda a la Marca Superior, es perpetuà invariada a les monedes dels tugíbides i a les dels hudites de Saragossa, tret de les emissions excepcionals de mitjos dirhams de Sulaymān al-Musta'in, fins que l'any 474/1081 Yūsuf al-Mu'tamin introduí un revers innovador en el qual no es reconeix cap imam.

Dins la producció monetària atribuïda a Mundir II destaca l'emissió d'un nou nominal: els dirhams de l'any 430/1038.

La documentació de la moneda de 'Abd Allāh, l'assassí de Mundir II, es redueix al testimoni d'un sol exemplar (núm. 17 del catàleg). Amb el canvi dinàstic es produeix una innovació significativa a la moneda de Saragossa, en la qual s'indica per primer cop el nom de la dinastia regnant. Les monedes emeses per Sulaymān al-Musta'in permeten resoldre el dilema de la data de la mort de l'últim tugibida. La data de la primera moneda emesa per Sulaymān (431/1039) m'ha permès corroborar la proposta d'Ibn Ḥayyān i descartar la que donà al-'Ūdrī.

Un fet a remarcar de les emissions monetàries de Sulaymān ibn Hūd és que no utilitzà mai el patronímic com a element identificador. En l'exemplar del 430, es titula solament ḥaġīb. L'atribució d'aquesta moneda és possible perquè a l'anvers s'indica el nom de la família dinàstica. Els altres exemplars emesos a Saragossa durant els anys 430-37/1038-45 duen invariablement com a identificació de l'autoritat emissora el *laqab* المستعين بالله, el qual en algunes emissions s'expressa en la forma المستعين.

Un dels problemes plantejats en aquesta tesi fa referència als noms propis que trobem a les llegendes d'anvers de les monedes de Saragossa de l'any 432/1040. Hi ha monedes amb el nom de 'Alī i altres amb el nom d'Aḥmad sense cap títol que els identifiqui.

Les hipòtesis plantejades fins ara sobre la identitat d'ambdós personatges no es poden provar. Tant un nom com l'altre són usuals entre els musulmans. No podem descartar que 'Alī sigui el gendre de Sulaymān, fill de Muġahid de Dénia, i que Aḥmad sigui el fill de Sulaymān. Un i altre personatge pogueren tenir el

càrrec de responsable de seca i figurar a les monedes per exercir tan honorable funció.

Per contra, és una hipòtesi difícil de mantenir, pretendre que el personatge amb el nom 'Alī que figura a les monedes de Saragossa del 432 fos designat príncep hereu per Sulaymān, com s'ha argumentat (Abadía, 1990), basant-se fonamentalment en la publicació d'una moneda a nom de 'Alī d'atribució problemàtica (Sáenz-Díez 1982a), la classificació de la qual he pogut establir gràcies a la documentació i a l'estudi comparatiu amb altres exemplars del mateix tipus. Val a dir que no està provat que Sulaymān hagués triat com a successor el seu gendre 'Alī en perjudici dels propis fills.

Una altra observació numismàtica sense explicació lògica són els canvis de nom de seca a les monedes de Sulaymān de l'any 436/1044. La seca que encunyà les monedes de Sulaymān en algunes peces duu el nom Saraquṣṭa, en altres el nom genèric al-Andalus i en un dels exemplars documentats el nom Lāridā.

La lectura del nom de seca Lāridā en una moneda de Sulaymān de l'any 436 té una història enrevessada. El primer a classificar aquesta peça única, fou F. Code-ra, que hi llegí al-Andalus. A. Vives i A. Prieto no en qüestionaren la lectura. G. Miles, quan catalogà el fons monetari de l'ANS, llegí Elota (Ālawta) i, anys més tard, T. Ibrāhīm corregí la lectura i proposà el nom de Lāridā. L'estudi comparatiu que he fet amb les poques monedes a nom de Yūsuf al-Muẓaffar en què es llegeix el nom de seca m'ha permès constatar la presència de formes epigràfiques idèntiques a les que trobem en aquesta moneda de Sulaymān. Per altra banda, si comparem l'escriptura del nom de seca d'aquest dirham de Sulaymān amb la imatge de l'exemplar d'Ālwṭa (Elota) de l'any 405/1014 (Rodríguez Lorente, 1984, pàg. 31) podem observar les diferències epigràfiques que abonen la lectura establerta per T. Ibrāhīm.

M'he plantejat com a hipòtesi de treball que l'emissió de Sulaymān amb nom de seca Lleida per proclamar la designació d'Aḥmad com a successor i assegurar lleialtats en un territori en què Yūsuf havia guanyat gran prestigi. Abona aquesta hipòtesi que les monedes de Sulaymān al-Musta'in amb ommissió del nom de seca de l'any 437/1045 substituïren les emissions anteriors del mateix tipus monetari a nom de Saraquṣṭa, al-Andalus i Lāridā de l'any anterior.

Un dels problemes que es manifesta per primera vegada en les monedes emeses a la Marca Superior és el de la classificació de les fraccions de dinar i mitjos dirhams sense marges i, per tant, sense indicació del nom de la seca i de la data. El tipus monetari de la moneda permet obviar el problema en alguns casos i classificar-les, segons la norma establerta per A. Prieto en el seu corpus numismàtic, dins la seca i any del dinar o bé del dirham d'idèntiques llegendes.

No he pogut documentar cap exemplar de Saragossa amb data 438/1046. Les monedes de Saragossa de l'any 439/1047 proven dos canvis de govern produïts en el decurs de tres anys per les desavinences entre els fills de Sulaymān.

Tenim una prova numismàtica del primer regnat d'Aḥmad 'Imād al-Dawla en un dirham datat l'any 439 (Vives, núm. 1168; Prieto, núm. 260; s/n 12 de l'apèndix del catàleg de les monedes amb dades incompletes). Del mateix any existeix una emissió anònima atribuïda a Sulaymān Tāğ al-Dawla el qual fou promogut per Yūsuf al-Muzaffar, tal com demostren emissions monetàries de dos tipus diferents fetes pel fill gran de Sulaymān ibn Hūd (núm. 621-622 i 623-624 del catàleg). Tāğ al-Dawla encunyà moneda d'or i plata a Saragossa durant el període 439-41/1047-49.

El mateix any 441 es produí el retorn d'Aḥmad i es tornà a fer moneda al seu nom a Saragossa. El major nombre de peces preservades de l'any 441 a nom de Tāğ

al-Dawla permet observar que aquests fets històrics, no prou documentats i confusos en les fonts àrabs, van esdevenir a finals d'aquest any.

El segon regnat d'Aḥmad fou dilatat en el temps i pròdig en emissions monetàries. La moneda d'al-Muqtadir es caracteritza per la continuada utilització d'un mateix model de llegendes centrals de revers. De manera ben visible es destaca el seu títol عماد الدولة, que ocupa la primera línia, i el seu nom situat a la última. En pocs anys els seus dirhams degeneren la llei de la plata, que se substitueix gradualment per coure.

La presència de la paraula *hair* sota la llegenda d'anvers dels dirhams teòrics o de coure emesos en el període 441-47 sembla gravada per garantir la bonesa o legalitat d'una moneda que havia esdevingut fiduciària.

D'aquest emissor sols s'han recuperat dues fraccions de dinar de l'any 441. El fet que no es conegui cap altra moneda d'or testimonial de la resta d'anys del seu regnat sembla indicar que la seca de Saragossa al mateix temps que alterà la llei dels dirhams i emeté dirhams de coure cessà la seva producció de moneda d'or. Podríem trobar l'explicació en les guerres entre Aḥmad i el seu germà Yūsuf de Lleida, qui de ben segur no degué prestar-se a continuar proveint el taller de Saragossa amb l'or que secularment es recuperava de les aigües del Segre.

L'ornament floral característic de les monedes emeses a nom d'Aḥmad 'Imād al-Dawla imprès a la part superior de l'àrea de l'anvers durant el període 443-60 se substitueix l'any 443 per un nou model de dibuix senzill constituït per una llàgrima. Aquesta modificació en l'element ornamental fou un assaig que no progressà, ja que l'any 460 començà a encunyar-se una moneda forta, de 4,66 g, que es reconeix per una figura amb l'aparença d'una lletra nexada. El que és significatiu és que les noves monedes no sols es mantindran invariades durant el regnat d'Aḥmad sinó que el pes i el metall és millor que el dels dirhams del període

anterior. Aquesta moneda degué adquirir un reconeixement prou gran perquè Sanç de Navarra, en el segon pacte signat amb Aḥmad I, acceptés en lloc d'or l'equivalent en moneda de plata de Saragossa per al pagament de les pàries.

Després de la recuperació de Barbastre, Aḥmad adoptà el títol al-Muqtadir, amb què és conegut a la historiografia. Tanmateix, a les monedes continuà utilitzant el títol 'Imad al Dawla, de major prestigi i representativitat.

La documentació numismàtica no ha permès suplir la manca d'informació relativa a la data de la mort d'Aḥmad, que no documenten les cròniques àrabs. Les monedes emeses durant el primer any de regnat de Yūsuf al-Mu'tamin (474/1081) es sobreposen a les monedes documentades a nom d'Aḥmad d'aquest any i de l'any anterior.

La moneda de Yūsuf Al-Mu'tamin introduí un revers innovador. Substituí la llegenda protocol·lària del revers establerta pels seus predecessors per la segona part del *Kalima*. En el lloc de la menció a l'imam Hišam col·locà una llegenda religiosa que no podia despertar protestes entre la comunitat musulmana forçada a canviar a més preu els vells espècimens pels del governant de torn.

L'emissió de Saragossa de l'any 497/1103 modificà el disseny de les llegendes. El canvi coincideix amb la represa de l'activitat encunyadora del taller monetari després d'un dilatat hiatus de set anys. Podria ser que durant els anys que el regne de Saragossa patí la pressió cristiana i la pèrdua de places fortes importants el seu rei fos menys exigent amb els pagaments deguts (*amwal*) i que la seca minvés la producció o bé que cessés de treballar. La moneda circulant d'anys anteriors s'hauria fet servir per pagar l'exèrcit i altres serveis estatals. Això explicaria el major volum de les restes monetàries dels anys 488-89/1090-91.

L'emissió monetària atribuïda a l'últim hudita de Saragossa sols es coneix per la documentació de dos exemplars del mateix tipus (Vives, núm. 1233 i Prieto, núm. 273, lám. 11), de localització actual desconeguda. La moneda documentada en el corpus de A. Prieto permeté llegir el nom de seca Saraquṣṭa i la data d'emissió (503/1109). La documentació d'aquesta peça descartà la possibilitat que 'Abd al-Malik hagués encunyat aquestes peces des del seu exili a Rueda de Jalón, tal com argumentà A. Vives. Utilitzar la informació de monedes com aquestes que no es troben representades en el catàleg però que s'han documentat en l'apèndix del catàleg de les monedes amb dades incompletes i en el corpus numismàtic és un dels objectius resolts en aquesta tesi.

Les emissions de Lleida, Calatayud, Tudela i Osca es tracten en quatre capítols d'aquest treball. La documentació de les monedes i de la bibliografia relativa als fills de Sulaymān ibn Hūd que no acceptaren Aḥmad com a successor legítim ha constituït una feina feixuga.

L'escassetat dels exemplars monetaris conservats i la informació sobre diverses troballes aplegada en una bibliografia dispersa, que de vegades ha generat hipòtesis no fonamentades, ha comportat per a aquest treball problemes difícils de resoldre perquè no sempre es disposava dels materials en els quals es basaven.

La moneda de Lleida plantejava el problema dels límits cronològics dels anys de producció de la seca. S'observava un desajust entre la informació numismàtica i la històrica. Les monedes classificades com a primeres emissions de Yūsuf al-Muzāffar eren escasses. Un primer grup de monedes de Lleida, presumiblement emeses en el període 438-41/1046-49, és format per fraccions de dinar sense marge, dirhams sense nom de seca i sense data i dirhams amb la data il·legible. La troballa a l'excavació del Portal de Magdalena d'un dirham de plata, a nom d'al-Muzāffar Ibn Hūd datat l'any 438/1046, documentat per mi, aportà la prova

material que em va permetre establir la primera connexió entre la proclamació de la independència del ‘*amal* de Lleida i el funcionament de la nova seca. Tanmateix, és una moneda en què s’omet el nom de la seca. Potser, quan fou encunyada, el fill gran de Sulaymān pretenia detenir el govern de tota la Marca Superior i ordenà l’emissió d’un model monetari que pogués tenir bona acceptació en tot el territori de la Marca.

El text de la llegenda del revers d’un dels dirhams de Lleida (núm. 620 del catàleg) constitueix una incògnita la solució de la qual sols he pogut argumentar a manera d’hipòtesi. Aquesta emissió era coneguda en la bibliografia numismàtica per un sol exemplar amb data il·legible (Vives, núm. 1242; Prieto, núm. 284). La documentació que vaig fer al BM em va permetre descobrir un altre exemplar del mateix tipus en què es podia llegir el primer numeral, un *tis*’, però el text de les llegendes d’aquestes peces i la seva factura permetia classificar-les a l’any 439/1047. De fet, A. Prieto, a causa de la presència del nom Sulaymān a la llegenda d’anvers, la classificà junt amb les monedes de cronologia més alta. El nom de Sulaymān que apareix en aquesta moneda, amb tota probabilitat, és el patronímic de Tāğ al-Dawla, que, precisament, encunyà moneda a Saragossa en el període 439-41/1047-49.

Una altra enigmàtica emissió monetària de Yūsuf al-Muẓaffar degué encunyar-se el mateix any 439. La seva classificació es basa, també, en el contingut del text d’unes llegendes que es poden considerar atípiques, perquè no tenen cap altre paral·lel en la moneda islàmica. En aquesta emissió, les llegendes marginals repeteixen cadascuna cinc vegades les paraules “encunyat dirham”. El caràcter sacralitzat que el número cinc té per als musulmans revesteix d’un valor afegit el text de la llegenda central d’anvers, en la qual l’autoritat emissora adopta el títol “el dels dos senyoriis”. La presència significativa del títol Tāğ al-Dawla destaca en aquesta moneda. Encara que no ho puc provar, he raonat la hipòtesi que aques-

ta emissió podia haver-se efectuat amb motiu de la proclamació de Tāğ al-Dawla com a governant de Saragossa, el qual segons es dedueix del text d'aquesta moneda rebé el suport dels de Lleida. No debades, F. Codera suggerí que aquest personatge, de qui no parlen les fonts àrabs, fou un fill de Yūsuf.

Un segon període d'emissions, diferenciat per diversos models epigràfics, correspon als anys 443-57/1051-64. Tanmateix, la determinació d'aquests límits cronològics està basada en hipòtesis que amb els materials actuals no puc provar.

El registre numismàtic prova l'absència de monedes de Lleida encunyades durant l'any 442/1050. Aquesta data coincideix amb la de l'any següent en què Aḥmad I desplaçà Tāğ al Dawla del govern de Saragossa.

Les emissions de Lleida es reprenen l'any 443/1051. L'única moneda coneguda d'aquest any, amb la llegenda marginal retallada intencionadament per la zona del nom de seca, introdueix un nou *laqab* que anomena Yūsuf, de manera gràfica, "espasa de l'estat".

És en aquest segon període quan apareix un nou model de disposició de les llegendes. Aquestes s'articulen al voltant d'una paraula central a l'anvers, طبع "encunyat", i una altra en el revers, درهم "dirham", formant cercles concèntrics que proporcionen unes àrees d'escriptura més àmplies, que s'utilitzaren per a ús protocol·lari.

Les monedes amb llegendes circulars emeses per Yūsuf han constituït un objectiu primordial de la recerca i són un nucli important de documentació aportada en aquest treball. He aconseguit establir la lectura de la llegenda circular interior d'anvers de les peces documentades, un text que s'havia publicat incomplet en les poques publicacions en què figuren monedes d'aquest tipus. Després de fer estudis epigràfics de monedes malmeses, que sols permetien la lectura d'alguna pa-

raula, he pogut constatar que sols les diferencia la llegenda circular interior. Això em permeté descobrir l'element diferenciador entre dues possibles sèries monetàries: una emesa amb nom de seca Lāridā, potser expressada amb la forma madīnat Lāridā, i una segona amb nom madīnat Saraquṣṭa, o bé Saraquṣṭa. Per a aquesta última he formulat la hipòtesi que s'encunyés quan Yūsuf tingué el poder temporal a Saragossa.

Una vegada establerta la diferència, semblava provat haver trobat un sistema que permetria la reclassificació de les monedes amb llegendes concèntriques a nom de Yūsuf al-Muḏafar publicades per diversos autors dins la sèrie de Lleida encara que haguessin fet constar com a il·legible el nom de la seca. El cert és que la documentació d'un nou espècimen, un mig dirham de coure, amb la mateixa llegenda circular interior a l'anvers i al revers sense llegenda exterior em plantejà un problema de classificació que no puc resoldre amb els materials de què dispo. Aquest exemplar aportava un tercer model de discòrdia per al qual no podia determinar el nom de seca perquè no tenia la llegenda de la seca i de la data. No es podia argumentar que era una moneda híbrida. Les paraules de la llegenda central en cada àrea eren les correctes: a l'anvers طبع i al revers درهم. La peça de moneda no havia reproduït erròniament el mateix encuny d'anvers.

A les monedes de llegendes circulars trobem inscrits els títols més utilitzats per Yūsuf de Lleida. No totes les emissions d'aquest tipus s'han pogut datar, a causa del mal estat de conservació de moltes monedes, la qual cosa no permet establir amb seguretat el límit cronològic final de les monedes de Lleida. La moneda amb data més tardana fou publicada per A. Prieto com de l'any 459/1066. Una data que no es pot comprovar perquè és un exemplar únic, de localització desconeguda. La datació establerta per a aquesta moneda de llegendes circulars és susceptible d'error a causa de la confusió freqüent entre el set i el nou en l'escriptura cúfica. Si fos així tindriem com a data final l'any 457/1064 i tindria sentit argu-

mentar la hipòtesi que plantejo sobre el tancament del taller de Lāridā, que podria obeir a nous equilibris de poder i de subjecció econòmica establerts entre Aḥmad i Yūsuf després de la recuperació de Barbastre.

Les dues fraccions de dinar procedents de la troballa del carrer de la Paja de Saragossa són l'únic testimoni de la rica producció de moneda d'or que fou encunyada a la seca de Lleida amb el metall que es treia de les aigües del Segre.

La moneda emesa per Muḥammad 'Aḏud al-Dawla a madīnat Qalā'at Ayyūb. 438/1046-47 és un altre testimoni de les lluites fratricides que van iniciar-se després de la mort del Sulaymān ibn Hūd. Una vegada més la moneda s'utilitzà com a signe d'Estat. A la primera emissió de Calatayud de l'any 438/1046, Muḥammad s'identificà com a "fill de Sulaymān", una forma no utilitzada pels seus germans que optaren per gravar a les monedes el nom de la dinastia Banū Hūd per legitimar la proclamació de la independència dels seus respectius regnes.

No he pogut demostrar la identitat del nom 'Alī que apareix sense títol a l'àrea de l'anvers. Aquest patronímic és usual entre els musulmans i la moneda no indica la funció del funcionari d'Estat que figura amb aquest nom a la moneda.

Dins el conjunt de les monedes d'aquesta seca destaca un ampli grup d'emissions amb omissió de data. El fet que es documenti la seca i no la data és un excepcional, i no es constata en les altres monedes emeses a la Marca Superior ni en cap altra moneda d'al-Andalus. La raó d'aquesta pràctica és un enigma que no es pot resoldre amb la documentació actual.

En les emissions monetàries de Tudela a nom de Mundir del període 439-40/1047-48 la seca s'indica amb el nom genèric al-Andalus. La moneda de l'any 438/1046, en què el títol de ḥaḡīb no va acompanyat de cap nom ni altre títol que permeti identificar el poder emissor (núm. 663 del catàleg), fou classificada per

A. Prieto i G. Miles dins d'aquesta sèrie perquè durant el període de revoltes, a la Marca Superior, sols el taller monetari de Tudela feia servir el nom de seca al-Andalus. Una emissió diferent de l'any 439/1047 documenta alhora el nom de Mundir i el títol al-Zāfir adoptat pel governant de Tudela.

La sèrie de Tudela ens permet determinar el temps d'independència d'un territori que difícilment podia resistir els embats d'Aḥmad quan aquest recuperà Saragossa a finals finals del 441/1049 i l'aïllà de la taifa amiga de Lleida. L'última emissió coneguda és representada a la mostra documentada per un sol exemplar datat l'any 442/1050. Probablement, aquest fou l'últim treball de la seca de Tudela.

Una fracció de dinar emesa a Osca l'any 439 és el testimoni d'una emissió que fins fa poc estava mal classificada. De fet, la descoberta d'aquesta moneda és deu a una oportuna correcció d'una lectura i atribució errònies, efectuada per A. Vives (núm. 1038) i classificada per A. Prieto (núm. 286, lám. 11). El mèrit de la lectura i publicació de la llegenda marginal d'anvers de la moneda que permetré identificar el nom de seca وشقة es deu a J. Navascués (1958).

Els objectius marcats com a projecte de tesi pretenien aplegar tota la documentació monetària i bibliogràfica que fos possible i cercar nous materials que permetessin actualitzar el corpus numismàtic de A. Prieto. Ara tenim recollida i sistematitzada rigorosament aquesta informació. L'elaboració del text de la tesi, l'aparell estadístic que l'acompanya i la recapitulació, en aquesta obligada síntesi, assenyala hipòtesis resoltes i altres de no provades, vies de recerca encetades i mancances que es podran resoldre a mesura que noves troballes monetàries ens aportin la documentació que falta.

21. Glossari

‘Aḍud al-Dawla	“Braç de l’Estat”, <i>laqab</i> de Muḥammad de Calatayud.
al-Manṣūr	“El qui ha estat fet vencedor”, <i>laqab</i> de Mundir I.
al-Muqtadir	“El victoriós”, <i>laqab</i> d’Aḥmad I de Saragossa.
al-Musta‘in bi-Allāh	“El qui demana ajuda a Déu”, <i>laqab</i> de Sulaymān ibn Hūd i d’Aḥmad II de Saragossa
al-Mu’tamin	“El creient”, <i>laqab</i> de Yūsuf de Saragossa.
al-Muẓaffar	“El victoriós”, <i>laqab</i> de Yūsuf de Lleida i de Yahyā de Saragossa
al-Zāfir	“El victoriós”, <i>laqab</i> de Mundir de Tudela
bay‘a	Cerimònia de reconeixement d’una autoritat sobirana
bayt al-māl (pl. buyut al amwat)	Lloc on es guarda el tresor públic. Erari, tresor públic. Unitat de compte amb un valor d’un milió d’unitats.
Ibn Abī Nāṣir	“Fill del pare del victoriós”, apareix en una fracció de dinar de Tağ al-Dawla
Tāğ al-Dawla	“Corona de l’Estat”, <i>laqab</i> de Sulaymān de Saragossa (fill de Yūsuf al-Muẓaffar).
ğamā’a	Conjunt, comunitat, aljama
ğid	“Excel·lent”, equivalent a <i>hair</i>
ğund	Exèrcit
ḥāğib	Camarlenc
<i>hair</i>	“El millor”, equivalent a <i>ğid</i>
ḥisba	Funció del <i>muḥtasib</i> , controlador del <i>sūq</i>
<i>harağ</i>	Impost sobre la propietat
<i>ḥaṭīb</i>	Predicador que fa el sermó (<i>ḥutba</i>)

<u>h</u> utba	Sermó del <i>ḥaṭīb</i> on es pronuncia el nom del governant
dīnār (pl. dinanir)	Moneda islàmica d'or. La reforma de 'Abd al Malik (77/696-7) va fixar-ne el pes en 4,25 g.
dīnār /mitkal	De curs legal a al-Andalus des de 'Abd al-Raḥmān III. Pesava 3,88 g. (24 quirats o 72 <i>habba</i> d'al-Andalus.
dīnār darahim fidda	Moneda de compte. Fórmula de pagament on el preu es fixava en or i es pagava en plata l'equivalència del seu valor. Segons les fonts equivalia a 12 dirhams <i>kayl</i> . La relació de canvi era 1:12.
dirham andalusí o qurtub o waraq (pl. darahim) diwān	Unitat de compte. Ponderal. Pes: 36 grans d'al-Andalus Registre, oficina administrativa
<u>d</u> ū l-ri'āsatayn	"El de les dues autoritats", <i>laqab</i> utilitzat per Mundir II
<u>d</u> ū l-sābiqatayn	"El de doble preeminència", <i>laqab</i> utilitzat per 'Abd al-'Aziz de València
<u>d</u> ū l-siadatayn	"El dels dos senyorius", <i>laqab</i> utilitzat per Yūsuf de Lleida en una emissió sense nom de seca ni data, classificada dins el període 439-41 per la presència, en l'anvers de la moneda, del títol Tağ al Dawla que identifica l'emissor taifa que durant aquests anys governa a Saragossa
<u>d</u> ū l-yamīnayn	"El de la ploma i l'espasa"
<u>d</u> ū l wizāratayn	"El dels dos visirats"
ra'yya	Súbdivs, contribuents
zakāt	Contribució econòmica, per obres pies (convertos)
Šarq al-Andalus	Zona oriental d'al-Andalus
Sayf al-Dawla	"Espasa de l'Estat"
sikka	Encunyació de monedes
zahr	Acte oficial que emana del sobirà
'Abd al-Malik	"Serf de Déu", nom de l'últim governant hudita de Saragossa

‘abīd (pl. ‘abd)	Esclaus, generalment de raça negra
‘adl	Pes just, quan s'aplica a ponderals. En la documentació medieval cristiana hi ha la referència a mancosos <i>abal</i> . En un sentit més ampli, justícia.
‘ain	Patró. Junt amb dinar i dirham es sinònim de <i>mitqal</i> . També <i>ayn</i> .
‘āmil (pl. ‘ummāl)	Agent de l'autoritat fiscal
‘amīr almu‘minin	“Príncep dels creients”
‘amr	Poder. En l'emissió de Lāridā de l'any 439, Yūsuf al-Muzaffar utilitza la fórmula: امر بضرب هذا الدرهم distribuïda en dues línies, per reafirmar la legalitat del seu poder emissor.
‘amwāl	Béns (propietat rústica)
‘aṭā’	Soldada
‘Imād al-Dawla	“Suport de la dinastia o de l'Estat”, <i>laqab</i> utilitzat per Aḥmad II
fa‘ida (pl. fawā'id)	Guany, benefici que comporta una propietat
faqīh (pl. fuqaha')	Doctor en ciències juridicoreligioses, alfaquí
fatwā	Resposta donada per un faqīh sobre un punt de dret
qarya (pl. qurā)	Zona rural habitada i conreada (poble o comunitat), alqueria
quišt	Mesura de capacitat
laqab	Títol honorífic, en “Allah” o bé en “Dawla”
maḡarim (pl. de ma-gram)	Impostos il·legals
Mu‘izz al-Dawla	“El qui honora l'Estat”, <i>laqab</i> de Mundir II.
mulūk al-ṭawā'if	“Reis de taifes”
mušrif (pl. mašārif)	Agent de l'administració fiscal, almoixerif
nasab	Genealogia

waṣiyya

“per la seva disposició”, el fill succeeix el pare

wilāyat al-‘ahd

“per la seva designació escrita” el fill succeeix el pare

wālī (pl. wulat)

Governador

22. Sistema de transcripció

ا	'	ض	ḍ
ب	b	ط	ṭ
ت	t	ظ	ẓ
ث	ṯ	ع	'
ج	ǧ	غ	ǧ
ح	ḥ	ف	f
خ	ḫ	ق	q
د	d	ك	k
ذ	ḏ	ل	l
ر	r	م	m
ز	z	ن	n
س	s	ه	h
ش	š	و	w
ص	ṣ	ي	y

23. Fonts àrabs i traduccions

‘ABD ALLĀH

El siglo XI en 1ª persona. Las “memorias” de ‘Abd Allāh, último rey zīrī de Granada, destronado por los almorávides (1090). Traducció amb introducció i notes per E. Lévi-Provençal (Ob.1956) i Emilio García Gómez. Madrid, 1981.

AL-NUWAYRĪ

Nihāyat al-arab fī funūn al-adab, trad. M. Gaspar Remiro, *Historia de los musulmanes de España y África por En-Nugairī*, Granada, 1917.

ĠAMAL ‘ABD AL-KARIM

“La España musulmana en la obra de Yaqut (s. XII-XIII)”, *Cuadernos de Historia del Islam*, pàg. 125, Granada. 1974

IBN ‘ABD AL-MALIK AL-MARRĀKUŠĪ

Al-Dayl wa'l-takmila, I ed. M. b. Šarīfa, Beirut, s.a; IV i V, ed. I. ‘Abbās, Beirut, 1965; VI, ed. I. ‘Abbās, Beirut, 1973; VIII, ed. M. B. Šarīfa, Rabat, 1984.

IBN ‘IDĀRĪ

Kitāb al-Bayān al-Mugrib fī aḥbār al-Andalus wa-l-Magrib. tom II ed. Dozy, Leiden, 1851. t. II, ed. G. S. Colin i E. Lévi-Provençal, 1951. t. III, ed. Lévi-Provençal (Collection de textes arabes relatifs a l'Histoire de l'Occident Musulman, II), París. 1930.

IBN AL-ḤAṬĪB

Kitāb a'māl al-a'lām, ed. parcial (Histoire de l'Espagne musulmane) per E. Lévi-Provençal, Beirut, 1956.

IBN BASSĀM

Kitāb al-Dahīra fī-maḥāsin ahl al-Ġazīra, solament publicats t. (1-2), i IV (1), el Caire, 1358-1364 H. (1939-1944). Ed. completa publicada per Iḥsān ‘ABBĀS, 4 toms en 8 vol., Líbia-Tunis, 1975-1979.

IBN ḤALDŪN

Kitāb al-ibar, ed. Bulaq, ed. Būlāq, 1867, 7 toms; traducció espanyola per O. Machado dins *Cuadernos de Historia de España*, 1946, 1947, 1961, 1967 i 1968.

IBN ḤAYYĀN (988-1076)

Kitāb al-Muqtabis fī ta' rih riġāl al-Andalus. Traducció del volum V (anys 912-942 del regnat de 'Abd al-Raḥmān III al-Nāṣir), ed. P. Chalmeta, F. Corriente, M. Sobh *et alii*. Madrid-Rabat, 1979.

IBN ḤAZM

Ġamḥarat ansāb al-'arab, ed. E. Lévi-Provençal. El Caire, 1948.

24. Referències bibliogràfiques

ABADIA 1993

J. C. Abadia Doñate, "El reino de Zaragoza: el interregno 438/1046-441/1049. Algunas observaciones, III Jarique de Numismática Hispano-árabe, pàg. 347-53. Madrid.

ALFARO 1993

C. Alfaro Asíns, "La colección de moneda hispano-árabe del Museo Arqueológico Nacional de Madrid", III Jarique de Numismática Hispano-árabe, pàg. 39-75. Madrid.

AMIN 1974

S. Amin, *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales* (Ensayo introductorio de Miguel Barceló). Barcelona.

ARBÓS *et alii* 1996

E. Arbós; E. Bardina; M. Cabrera; A. Moya; M. Hernández, i N. Riudor, "Balaguer, Lleida i Tortosa: una orientació bibliogràfica". *Lleida: de l'Islam al Feudalisme (Segles VIII al XII)*, pàg. 69-83. Ateneu Popular de Ponent. Lleida.

ARIÉ 1982

R. Arié, *España musulmana, siglos VIII-XV*, Barcelona.

ARIZA 1992

A. Ariza Armada, "Las cecas de taifas bajo dominio eslavo", *Rubartayr*, 0 (= *Gaceta Numismática*, 105-106), pàg. 143-162.

ARROYO 1979

R. Arroyo Ilera, "Monedas taifas del Numario de la Universidad de Valencia. Aproximación a la circulación monetaria en Levante en la segunda mitad del s. XI", *I Simposi Numismàtic de Barcelona*, vol. 2, pàg. 364-377. Barcelona.

ARROYO 1984

R. Arroyo Ilera, *El Numario de la Universidad de Valencia*. València.

ASÍN 1934

M. Asín Palacios, "Un códice inexplorado del cordobés Ibn Hazm", *Al-Andalus*, 2, pàg. 1-56.

ÁVILA 1994

M.L. Ávila Navarro, "La Sociedad", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 301-395. Madrid.

ÁVILA 1980

Mª L.Ávila Navarro, "La proclamación (*ba'ya*) de Hišam II", *Al-Qantara*, 1 (1-2), pàg. 78-114.

BALAGUER 1976

A.M. Balaguer, *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Hispania*. Barcelona.

BALAGUER 1988

A.M. Balaguer, "Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Al-Andalus: nueva síntesis". *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 11-40. Saragossa.

BALAGUER 1993

A.M. Balaguer, *Del mancús a la dobla. Or i pàries d'Hispania*. Barcelona

BATES i DARLEY-DORAN 1985

M. L.Bates i Darley-Doran, "The art of Islamic Coinage. Treasures of Islam", pàg. 350-395. Avon, England.

BALANÀ 1985

P. Balañà i Abadia, "Textos àrabs relatius a Balaguer", *Ilerda*, XLVI, pàg. 241-246. Lleida

BALANÀ 1990

P. Balañà i Abadia, "Balaguer en temps dels musulmans (713-1106). Notes breus", *Ilerda*, XLVIII, pàg. 91-106. Lleida

BALANÀ 1992

P. Balañà i Abadia, *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*. Barcelona

BALANÀ 1994

P. Balañà i Abadia, *Les arrels islàmiques de Mequinensa*. Barcelona

BARCELÓ 1972

M. Barceló i Perelló, "De Moneta. Notes crítiques sobre moneda, peces de moneda i historiadors" *Acta Numismàtica* 12 pàg. 19-29. Barcelona.

BARCELÓ 1975

M. Barceló i Perelló, “El hiato en las acuñaciones de oro en al-Andalus, 127-316 / 774(5)-936(7)”, *Moneda y Crédito*, 132, pàg. 33-69. Madrid.

BARCELÓ 1979a

M. Barceló i Perelló, “L'or d'al-Andalus circulant als comtats catalans entre 967 i 1100; un or vist i no vist?”, *I Simposi Numismàtic de Barcelona*, vol. 1, pàg. 313-327.

BARCELÓ 1979b

M. Barceló i Perelló, “Assaig d'un corpus numismàtic de la taifa ‘āmirida de Dāniya-Mayūrqa (436-468)”, *Actas del IV Coloquio Hispano-tunecino*, pàg. 43-57. Ciutat de Mallorca.

BARCELÓ 1979c

M. Barceló i Perelló, «La primerenca organització fiscal d'al-Andalus segons la “Crònica de 754”», *Faventia* 1-2, pàg. 231-261. Departament de filologia clàssica de la Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.

BARCELÓ 1979d

M. Barceló i Perelló, «On coins in al-Andalus during the Umayyad Emirate», *Quaderni ticinesi di Numismatica e antichità classiche*, VIII, Lugano, p. 313-328

BARCELÓ 1982

M. Barceló i Perelló, “De moneta (notes crítiques sobre moneda, peces de moneda i historiadors)”, *Acta Numismàtica* 12, pàg. 19-29. Barcelona.

BARCELÓ 1983

M. Barceló i Perelló, “Assaig d'un corpus numismàtic de la taifa amirita de Dānya-Mayūrqa (436-468)”, *Actas del IV Hispano Tunecino*, pàg. 43-57. Madrid

BARCELÓ 1984

M. Barceló i Perelló, “Un text sobre Mayūrqa i un altre sobre Yābisa”, *Quaderns de Cala Gran Cristiana*, 2, pàg. 55-58.

BARCELÓ 1984-85

M. Barceló i Perelló, “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del Emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del Califato (300-366/912-976)”, *Acta Mediaevalia Historica et Archaeologica*, 5-6, pàg. 45-72. Barcelona.

BARCELÓ 1988a

M. Barceló i Perelló, "La invasió àrab-musulmana i Catalunya", *L'Avenç*, 117, pàg. 14-17.

BARCELÓ 1988b

M. Barceló i Perelló, "Coins from afar? New evidence on coin production and fiscal administrative practice in the late Umayyad caliphate", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 3, pàg. 107-113. Santarém.

BARCELÓ 1988c

M. Barceló i Perelló, "Los limites de la información documental escrita", *Arqueología medieval. En las afueras del «mediavalismo»*, pàg. 73-87 Barcelona.

BARCELÓ 1992

M. Barceló i Perelló, «"Rodes que giren dins el foc de l'infern" o per a què servia la moneda dels taifes?», *Rubartayr*, 0 (= *Gaceta Numismática*, 105-106), pàg. 15-23.

BARCELÓ 1993

M. Barceló i Perelló, "Moneda fiscal i moneda feudal: una proposta de diferenciació", *Gaceta Numismática*, 111, pàg. 67-70.

BARCELÓ *et alii* 1982

M. Barceló, D. Blasco, J. Boada, J.M. Cobos, J. Ford, G. Gonzalvo, M.A. Límia, J. Mas, J. Pagès, J. Pinyol, R. Ramos, I. Riera i M. Viladrich: "De moneta. Notes crítiques sobre moneda, peces de moneda i historiadors", *Acta Numismàtica*, 12, pàg. 19-29.

BARCELÓ, CANTO s.d.

M. Barceló i Perelló; A. Canto, *Corpus de hallazgos monetarios andalusíes*. En premsa.

BARCELÓ 1995

M. Barceló i Perelló, "Pròleg", dins F. Retamero i Serralvo, *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*.

BARCELÓ, RETAMERO 1996

M. Barceló i Perelló; F. Retamero, "From crops to coin: which way back?", *Gaceta Numismática*, 122, pàg. 53-60.

BATES 1993

M.L. Bates, "Spanish Islamic Coins in the Collections of the American Numis-

matic Society and the Hispanic Society of America”, *III Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 77-90. Madrid.

BENABOUD 1994

Muhammad Benaboud, "La Economía", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 231-272. Madrid.

BOFARULL 1987-88

A. Bofarull i Comenge, "Trobada de fragments de dirhem de les Taifes", *Acta Numismàtica*, 17-18, pàg. 54-72.

BOFARULL 1989

A. Bofarull i Comenge, "Els dirhems perforats", *Acta Numismàtica*, 19, pàg. 115-126.

BOFARULL 1990

A. Bofarull i Comenge, "Tresoret de fraccions de dinar dels Regnes de Taifes (s. XI)", *Acta Numismàtica*, 20, pàg. 111-112.

BOFARULL 1991-93

A. Bofarull i Comenge, "Nou tresoret de fraccions de dinar dels regnes de Taifes (segle XI)", *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga (=Acta Numismàtica, 21-22-23)*, pàg. 355-364.

BONNASSIE 1975-76

P. Bonassié, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*. Tolosa de Languadoc.

BOSWORTH 1967

C.E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*. Islamic Surveys, 5. Edimburg.

BOTET 1908

J. Botet i Sisó, *Les Monedes Catalanes*. Edició facsímil per Puvill-Editor, 1976. Barcelona.

BROOME 1985

M. Broome, *A Handbook of Islamic Coins*. Seaby. Londres.

CALLATAY 1993

F. de Callatay, "L'estimation du nombre originel de coins: en augmentant l'échantillon...", *Acta Numismàtica*, 21-23, Barcelona, pàg. 31-48.

CANTO 1986

A. Canto García, "Perforations in coins of the andalusian ummayyad caliphate: A form of desmonetization?", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 2, pàg. 345-360. Avilés.

CANTO 1986-87

A. Canto García, "Los *Ashab al-Sikka* de 'Abd al-Raḥmān III, según Ibn Ḥayyān y el testimonio de las monedas", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 13-14, vol. II, pàg. 271-276.

CANTO 1988a

A. Canto García, "El período omeya. El emirato. La aparición de la tipología califal. 'Abd al-Raḥmān III: sus sucesores", *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 29-41. Saragossa.

CANTO 1988b

A. Canto García, "Tesoro de moneda emiral, del siglo II de la Hegira, conservado en el MAN", *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 147-162. Saragossa.

CANTO *et alii* 1988c

A. Canto, F. Palou i B. Tortajada, "Volumes of Production of dirhams in al-Andalus During the Years A.H. 330 and A.H. as Calculated from Die-Link Statistics", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 3, pàg. 91-97. Santarém.

CANTO 1992a

A. Canto García, "Hallazgos monetarios en el período taifa", *Rubartayr*, 0 (=Gaceta Numismática, 105-106), pàg. 25-42.

CANTO 1992b

A. Canto García, "Monedas almorávides de electrón, conservadas en el M.A.N.", *Actas I Congreso de Arqueología Medieval Española*, pàg. 407-420. Osca.

CANTO 1992c

A. Canto García, *Hallazgos de moneda andalusí de época taifa (s. V H. / XI d.C.)*.

CANTO1994

A. Canto García, "La Moneda", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 275-297. Madrid.

CANTO, MARSAL 1996

A. Canto, E. Marsal, "On the metrology of the silver coinage of the Spanish Amirate", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 2, pàg. 167-180. Avilés.

Cat. MAN 1892

Catálogo de las monedas arábigas españolas que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional publicado siendo Director del mismo D. Juan de Dios de la Rada y Delgado. Obra coordinada per A. Vives y Escudero i revisada per F. Codera y Zaidín. Madrid.

CARTER 1981

G.F. Carter, "Comparison of Methods for Calculating the total Number of Dies from Die-Link Statistics", *PACT*, 5, pàg. 204-213. Estrasburg.

CARTER 1984

G.F. Carter, "Numismatic Calculations from Die-Link Statistics", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, pàg. 91-104.

CLÉMENT 1994

F. Clément, "L'apport de la Numismatique pour l'étude des taifas andalouses du Ve/XIe siècle", *Arquchéologie Islamique*, 4 pàg. 57-86.

CODERA 1874a

F. Codera y Zaidín, "Moneda árabe de Almutaffar de Lérida", *Revista Histórica Latina*, 3, pàg. 3-6.

CODERA 1874b

F. Codera y Zaidín, "Títulos y nombres propios de las monedas arábigo españolas", *Revista de la Universidad de Madrid*. Madrid.

CODERA 1874c

F. Codera y Zaidín, *Errores de varios numismáticos extranjeros al tratar de las monedas Árábigo-Españolas*. Madrid.

CODERA 1875a

F. Codera y Zaidín, "Moneda árabe de Almuthaffir de Larida", *Cronicón Ilerdense*, 10, pàg. 95-96. Lleida.

CODERA 1875b

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, XXI, pàg. 341-344. Madrid.

CODERA 1879

F. Codera y Zaidín, *Tratado de numismática arábigo-española*, edició facsímil per J.R. Cayon. Madrid, 1977.

CODERA 1881a

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes descubierto en Zaragoza", *Museo Español de Antigüedades*, 11, pàg. 299-315.

CODERA 1881b

F. Codera y Zaidín, "Monedas árabes de Tortosa", *Revista de Ciencias Históricas*, pàg. 381-399.

CODERA 1884a

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes descubierto en Zaragoza", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 4, pàg. 312-319. Madrid.

CODERA 1884b

F. Codera y Zaidín, "El reino árabe de Tudela", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 5. Madrid.

CODERA 1892

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes, descubierto en la Alhama de Granada", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 21, pàg. 443. Madrid.

CODERA 1893

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes, descubierto en la Provincia de Cuenca", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, pàg. 433-38. Madrid.

CODERA 1895

F. Codera y Zaidín, "Colección de monedas árabes-españolas, adquiridas por el Museo Arqueológico", *Revista crítica de Historia y Literatura españolas, portuguesas e hispano-americanas*, desembre de 1895, pàg. 13-14. Madrid.

CODERA 1897

F. Codera y Zaidín, "Tesoro de monedas árabes descubierto en Belalcázar", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 31, pàg. 312-319. Madrid.

CODERA 1917a

F. Codera y Zaidín, "Conquista de Aragón y Cataluña por los musulmanes", *Estudios críticos de historia árabe*, t. VII, pàg. 95-110

CODERA 1917b

F. Codera y Zaidín, "La dominación árabe en la Frontera Superior, o sea, poco más o menos, en la Cuenca del Ebro y en la Galia Meridional, año 711-815", *Estudios críticos de historia árabe*, t. VIII, pàg. 97-223

CODERA 1917c

F. Codera y Zaidín, "Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica", *Estudios críticos de historia árabe*, t. VIII, pàg. 235-276

CONDE 1817

J.A. Conde, *Memoria sobre la Moneda Árabe y en especial la acuñada en España por los Príncipes Musulmanes*, Memorias de la Real Academia Española, vol. 5. Edició facsímil per Ed. Maÿrit. Madrid, 1982.

CHABAS 1904

R. Chabas, "Mochéhid hijo de Yusuf y 'Alí hijo de Mochéjid", Homenaje a D.F. Codera, pàg. 411-434, Zaragoza.

DARLEY-DORAN 1986

R. Darley-Doran, *Centuries of Gold. The Coinage of Medieval Islam*. Londres.

DOMÈNECH 1991

C. Domènech Belda, *El hallazgo de dirhames califales de Almoradí (Alacant)*. València.

DOMÈNECH 1992

C. Domènech Belda, "Les encunyacions monetàries a la taifa amirita de València", *Rubartayr*, 0 (= *Gaceta Numismática*, 105-106), pàg. 43-64.

DOZY 1881

R. Dozy, *Recherches sur l'Histoire et la Littérature de l'Espagne pendant la Moyen Age*. 3a edició. Leiden, reimpressió a Amsterdam el 1965.

DOZY 1932

R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne (jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides, 711-1100)* Edició revisada i posada al dia per E. LEVI PROVENÇAL, 3 vol. Leiden.

DURAN 1975

A. DURAN GUDIOL, De la Marca superior al reino de Aragon, Sobrarbe y Ribagoza, Huesca..

EPALZA 1987a

M. de Epalza, "Relacions dels Països Catalans amb el món musulmà", *Revista de Catalunya*, 5, pàg. 49-62. Barcelona.

EPALZA 1987b

M. de Epalza, "Tortosa, un lloc estratègic a al-Andalus", *D(T)*, 2, pàg. 13-15. Tortosa.

EPALZA 1987c

M. de Epalza, "El Islam aragonés, un Islam de frontera", *Turiaso*, 7, pàg. 9-21. Tarazona.

EPALZA 1991

M. de Epalza. "El Cid y los musulmanes: el sistema de parias-pagas, La colaboración de Aben-Galbón, El título de Cid-León, La Posadita fortificada de Alcocer", *El Cid en el valle del Jalón*, pàg. 107-125. Centro de Estudios Bilbilitanos. Calatayud.

ERITJA 1996

X. Eritja i Ciuró, "La Lleida musulmana segons les fonts escrites (s. VIII-XII)". *Lleida: de l'Islam al Feudalisme (Segles VIII al XII)*, pàg. 39-68. Ateneu Popular de Ponent. Lleida.

ESCO, SENAC 1986

C. Esco, Ph.. Senac "El poblamiento del distrito musulmán de Huesca. Primeras observaciones", *Arqueología aragonesa*. Zaragoza.

ESCO, SENAC 1987a

C. Esco, Ph.. Senac "Un hîşn de la Marche Superieure d'al-Andalus: Piraces (Huesca) ", *Melanges de la Casa de Velazquez*, t. XXIII, pàg. 126-150. París

ESCO, SENAC 1987b

C. Esco, Ph.. Senac "Une forteresse de la Marche Supérieure d'al-Andalus, le hîşn de Seb et Neb (Province de Huesca), *Anales du Midi*, pàg. 17-33.

ESCO, SENAC 1987c

C. Esco, Ph.. Senac "Bolea (Huesca): una fortaleza de la Marca Superior de al-Andalus, *Bolscan. Revista de Arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 4, pàg.. 147-174 Huesca.

EWERT 1979

CH. Ewert "Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza", *Excavaciones arqueológicas de España*, 97, pàg. 4-35. Madrid

FIERRO 1994

M. Fierro, "La Religión", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 399-496. Madrid.

FITÉ 1985

F. Fité i Llevot, *Recull d'Història de la Vall d'Ager. I Període antic i medieval. Ager*.

FITÉ 1986

F. Fité i Llevot, "Les torres de guaita de la Catalunya de Ponent. Alguns exemples de l'àrea del Monsec", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, pàg. 25-98, Lleida.

FONTENLA 1987

S. Fontenla Ballesta, "El dirhem de doble orla atribuido a la taifa de Almería", *Gaceta Numismática*, 85.

FONTENLA 1988

S. Fontenla Ballesta, "La Numismática almohade", *I Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 67-88. Zaragoza.

GÁLVEZ *et alii* 1982

E. Gálvez, D. Oliva y R. Valencia., "Un tesoro de dirhemes almohades del Museo Arqueológico de Sevilla", *Comunicaciones V Congreso Nacional*, pàg. 291-329. Sevilla.

GARCIA 1946

E. Garcia Gomez., "A propósito de Ibn Ḥayyān. Resumen del estado actual de los estudios ḥayyānís", *Al-Andalus*, 11, pàg. 395-423

GARULO 1994

T. Garulo, "La Literatura", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 589-647. Madrid.

GINER 1981

M.A. Giner, "El hallazgo de dirhems taifas del Llobregat (Barcelona)", *Acta Numismàtica*, 11.

GIRALT 1985

J. Giralt i Balagueró, "Arqueología andalusí a Balaguer (Lérida)", *Sharq al-Andalus*, 2, pàg. 151-159, Alacant.

GIRALT 1986

J. Giralt i Balagueró, "Fortificacions andalusines a la Marca Superior: El cas de Balaguer", *Setmana d'Arqueologia Medieval*, pàg. 175-193, Lleida.

GIRALT 1991

J. Giralt i Balagueró, "Fortificacions andalusines a la Marca Superior, aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida", *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'occident chrétien*, pàg. 67-76. Casa de Velázquez. Madrid.

GIRALT 1994

J. Giralt i Balagueró, "El districte de Lleida: límits i administració", *Catalunya romànica*, vol. XVII: La Noguera, pàg. 27-76. Barcelona.

GRANJA 1967

F. de la Granja, "La Marca Superior en la obra de al-'Udrí", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 8, pàg. 447-545. Saragossa.

GUICHARD 1976

P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. "Breve Biblioteca de Reforma, 16". Barcelona.

GUICHARD 1989

P. Guichard, "Los nuevos musulmanes", *Historia de España*, III, ed. Planeta, pàg. 448. Barcelona.

GUICHARD 1990a

P. Guichard, "Quelques reflexions sur le monnayage des premières taifas andalouses (1009/400 - 1059/451)", *II Jarique de Numismàtica Hispano-àrab*, pàg. 155-161. Lleida.

GUICHARD 1990b

P. Guichard, *L'Espagne et la Sicile Musulmanes aux Xie et XIIe Siecles*. Lió.

HENNEQUIN 1977

G. Hennequin, "Bonne ou 'mauvaise' monnaie? Mutations monétaires et loi de Gresham avant l'époque moderne" *L'information historique*, XXXIX, 5, pàg. 203-212.

HENNEQUIN 1979

G. Hennequin, "Fiduciarité et fiscalité dans l'islam médiéval: la rotation du monnayage de bronze, des surfrappes turcomanes au Journal d'Ibn Iyas", *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, XXXIV-10, pàg. 616-622.

HENNEQUIN 1985

G. Hennequin, *Catalogue de Monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*. Paris.

HENNEQUIN 1993

G. Hennequin, "Les monnaies andalouses dans les collections publiques françaises", *III Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 91-95. Madrid.

KASSIS 1988

H. Kassis, "Notas históricas sobre las monedas de los almorávides", *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 55-66. Zaragoza.

JALLĀF 1994

Muhammad Jallāf, "La Justicia, Cadíes y otros magistrados" (traducció de l'àrab per M.J. Viguera), *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 163-190. Madrid.

LACARRA 1953

J.M. Lacarra, "La description de l'Espagne d'Aḥmad al-Razi", *Al-Andalus*, 18, pàg. 73-74.

LACARRA 1965

J.M. Lacarra, "Aspectos económicos de la sumisión de los Reinos de Taifas", *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, I, pàg. 255-277. Barcelona.

LACARRA 1971

J.M. Lacarra, "Dos tratados de paz y alianza entre Sancho de Peñalén y Moctadir de Zaragoza. 1069-1073", *Homenaje a Johannes Vinckle*, I, pàg. 121-134. Madrid. (Reproducció dins *Estudios de la Historia de Navarra*), pàg. 83-102. Pamplona.

LACARRA 1980

J.M. Lacarra, "Acerca de las fronteras en el Valle del Ebro", dins *España Medieval. Estudios dedicados a D. Julio González González*, pàg. 181-191. Madrid.

LANE POOLE 1875-90

S. Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*. Londres. Reimprès a Bolònia el 1967.

LASA 1990

C. Lasa Gracia, "Hallazgos numismáticos de época islámica: Alcañiz y Zaragoza", *II Jarique de Numismàtica Hispano-àrab*, pàg. 249-257. Lleida.

LAVOIX 1887-91

H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale. Espagne et Afrique*. París.

LÉVI-PROVENÇAL 1930

É. Lévi Provençal, *Al-Bayān al-muğrib*, tome troisième, Paris.

LÉVI-POVENÇAL 1938

É. Lévi Provençal, *La Péninsule ibérique au Moyen Age d'après le Kitab ar-rawd al Mi'tar*. Leiden.

LÉVI-PROVENÇAL 1953

É. Lévi Provençal, "La description de l'Espagne d'Aḥmad al-Razī. Essai de reconstitution de l'original árabe et traduction française ", *Al-Andalus*, 18, pàg. 51-108.

LEWIS 1995

B. Lewis, *El mundo del Islam. Gente, cultura, fe*. Traducció de l'anglès per Jesús Pardo. Barcelona

LORIENTE 1990

A. Lorient Pérez, *L'Horitzó andalusi de l'Antic Portal de Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, 2. Lleida.

LORIENTE 1996

A. Lorient Pérez, "Madina Larida. El passat àrab de la ciutat de Lleida: les fonts arqueològiques". *Lleida: de l'Islam al Feudalisme (Segles VIII al XII)*, pàg. 9-37. Ateneu Popular de Ponent. Lleida.

LOWICK 1990

N. Lowick, *Islamic Coins and Trade in the Medieval World*, VARIORUM. Hampshire.

MARÍN 1983

M. Marín, "Onomàstica àrabe en Al-Andalus", *Al-Qantara*, 4 (1-2), pàg. 131-144.

MARÍN 1994

M. Marín, "El Ejército", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 193-225. Madrid.

MARÍN 1994

M. Marín, "La actividad intelectual", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 501-561. Madrid.

MATEU 1956

F. Mateu y Llopis, "Sobre la identificación toponómica de Elota", *Homenaje a Millás-Vallicrosa*, II, pàg. 31-39. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Barcelona.

MATEU 1961

F. Mateu y Llopis, "Tesoro àrabe de la calle de Cruz Conde. Córdoba", *Numario Hispánico*, X, pàg. 170-172.

MENÉNDEZ 1947

R. Menéndez Pidal. *La España del Cid*, vol. 2. Madrid.

MENÉNDEZ 1962

R. Menéndez Pidal. *En torno al poema del Cid*. Ed. 1970. Madrid.

MENÉNDEZ 1994

R. Menéndez Pidal. *Historia de España*. Vol. VIII. Tomos I i II. Madrid.

METCALF 1972

D.M. Metcalf, "Analyses of the Metal Contents of Medieval Coins", HALL & METCALF, ed., pàg. 383-434.

METCALF, ODDY 1980

D.M. Metcalf, W.A. Oddy, *Metallurgy in Numismatics*, I, R.N.S. Londres.

METCALF 1981

D.M. Metcalf, "What has been achieved through the application of statistics to numismatics", *PACT*, 5, pàg. 3-24. Estrasburg.

MILES 1950

G.C. Miles, *The Coinage of the Umayyads of Spain*. Nova York.

MILES 1951

G.C. Miles, *Fāṭimid Coins in the Collections of the University Museum, Philadelphia, and the American Numismatic Society* (Numismatic Notes and Monographs, 121). Nova York.

MILES 1954

G.C. Miles, *Coins of the Spanish Mulūk al-Tawā'if*. Nova York.

MILES 1958

G.C. Miles, *Contributions to Arabic Metrology I*. The American Numismatic Society, Nova York.

MILES 1963

G.C. Miles, *Contributions to Arabic Metrology II*. The American Numismatic Society, Nova York.

MILES 1967

G.C. Miles, "The year 400 H/1009-1010 AD at the Mint of Cordova". *Numisma*, 84-9, pàg. 9-25.

MILLÁS 1948

J.M. Millás Vallicrosa, *Aspectos de la dominación árabe en la región ilerdense*. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida.

MOLINA 1994

L. Molina Martínez, "Historiografía", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 3-27. Madrid.

MORA MAS 1980

F. Mora Mas, "Comparación de algunos métodos de estimación del número de cuños originales, a partir de muestras simuladas" II Simposi Numismàtic de Barcelona, pàg. 129-147. Barcelona.

MORA MAS 1980

F. Mora Mas, "Estimation du nombre de coins selon les répétitions dans une trouvaille de monnaies" *PACT* 5: 173

MORA SERRANO 1993

B. Mora Serrano, *Estudio de moneda hammūdī de Málaga, el hallazgo de dirhams Ardales*. Universidad de Málaga.

MÜLLER 1981

J.W. "Estimation du nombre originel de coins" *PACT* 5 : 157

NAVASCUÉS 1956

J. Navascués y de Palacio, *Catálogo de las monedas de los reyes de Taifas en España (siglo XI) existentes en el Museo Arqueológico Nacional*. [Memòria de llicenciatura, text manuscrit]. Madrid.

NAVASCUÉS 1957

J. Navascués y de Palacio, "Tesoro hispano-árabe hallado en Trujillo (Cáceres)", *Numario Hispánico*, VI, pàg. 5-28.

NAVASCUÉS 1958

J. Navascués y de Palacio, "Estudios de Numismática Musulmana Occidental III. Lubd ibn Hud de Huesca en el siglo XI", *Numario Hispánico*, VII, pàg. 54-55, làm. II.

NAVASCUÉS 1961a

J. Navascués y de Palacio, "Tesoro árabe de la calle Cruz Conde. Córdoba", *Numario Hispánico*, X, pàg. 170-172.

NAVASCUÉS 1961b

J. Navascués y de Palacio, "Tesoro de Cihuela", *Numario Hispánico*, X, pàg. 173-175.

NAVASCUÉS 1988

J. Navascués y de Palacio, "Reyes de Taifas", *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 47-53. Saragossa.

NAVASCUÉS 1990

J. Navascués y de Palacio, "Taifas califales", *II Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 13-26. Lleida.

NÜTZEL 1902

H. Nützel, *Katalog der Orientalischen Münzen II. Die münzen der muslimischen Dynastien Spaniens und Westlichen Nordafrika*. Berlin.

PAVÓN 1994

B. Pavón Maldonado, "El Arte", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 651-716. Madrid.

PELLICER 1979

J. Pellicer i Bru, "Le sou d'or et le sou monnaie", *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 7, pàg. 565-567.

PELLICER 1987a

J. Pellicer i Bru, "Nuevas precisiones metrológicas a tres documentos de los siglos XI y XII", *Gaceta Numismática*, 85, pàg. 23-29.

PELLICER 1987b

J. Pellicer i Bru, "Estudio de cuños diferenciados de la seca de Madinat al-Zahra y estimación de las acuñaciones de moneda (años 340-351 = 951/2-962/3)", *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours*, pàg. 425-432. París.

PELLICER 1988a

J. Pellicer i Bru, *Al-Andalus. Las Fuentes y la Numismática (Síntesis cronológico-metrológica de las acuñaciones del Califato de Córdoba)*. Barcelona.

PELLICER 1988b

J. Pellicer i Bru, "Anotaciones sobre metrología monetar hispanoárabe", *I Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 89-105. Saragossa.

PELLICER 1988c

J. Pellicer i Bru, "Metrological considerations on a document concerning the *parias* paid by Aḥmad al-Muktadir of Saragossa to Sancho IV Garcés of Navarre", *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*, 3, pàg. 191-208. Santarém.

PELLICER 1989

J. Pellicer i Bru, *Puntualizaciones sobre equivalencias monetarias de las Fuentes Andalusís: Consideraciones cronológicas y metrológicas*. Barcelona.

PELLICER 1990

J. Pellicer i Bru, "¿Una moneda híbrida en las fuentes? Dirham andalusī o qurtubī; dirham Daḥl Arbaʿīn o Arba ʿĪniya. Síntesis de una valoración metrológico-cronológica", *II Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 201-219. Lleida.

PELLICER 1992

J. Pellicer i Bru, "Intent d'aproximació a la metrologia de les taifes", *Rubartayr*, 0 (=Gaceta Numismática, 105-106), pàg. 65-86.

PELLICER 1997

J. Pellicer i Bru, "Dirhemes a nombre de Ahmed I Almoktadir ben Suleiman y Ahmed II Almostain ben Yusuf 465 H. - 476 H.", *Gaceta Numismática*, 126, pàg. 15-24.

PITA 1972

R. Pita Mercé, "El distrito de Lérida en la frontera superior musulmana", *Ilerda*, XXXIII, pàg. 211-252. Lleida.

PITA 1974

R. Pita Mercé, *Lérida árabe*. Lleida.

PRIETO 1914

A. Prieto y Vives, "Hallazgo de monedas hispano-musulmanas", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, XXXI, pàg. 362-377. Madrid.

PRIETO 1915

A. Prieto y Vives, "Nuevo hallazgo de monedas hispano-musulmanas", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, XXXII, pàg. 117-118. Madrid.

PRIETO 1920

A. Prieto y Vives, "El jalifa Nabil, rey de Tortosa", *Memorial Numismático Español*, 1, pàg. 14-17. Madrid.

PRIETO 1926

A. Prieto y Vives, *Los reyes de Taifas: Estudio histórico-numismático de los musulmanes españoles en el siglo V de la Hégira (XI d.C.)*. Madrid.

PRIETO 1934

A. Prieto y Vives, "Tesoro de monedas musulmanas encontradas en Badajoz", *Al-Andalus*, 2, pàg. 229-327.

REECE 1976

R.M. Reece, "Coins and Frontiers –or Supply and Demand", *Akten des XI Internationalen Limes Kongresses*, pàg. 643-646, Budapest.

REECE 1993

R.M. Reece, "Coins as minted and coins found", *Acta Numismàtica*, 21-23, pàg. 57-62.

RETAMERO 1992a

F. Retamero i Serralvo, "Introducción" i "Crónica" a la producció i circulació de moneda en Sharq al-Andalus durant les primeres taifas 404-478/1013-1085, *Rubartayr*, 0 (= *Gaceta Numismática*, 105-106), pàg. 7-12.

RETAMERO 1992b

F. Retamero i Serralvo, "Aproximació a les encunyacions de la taifa amirita de Dāniya-Mayūrqa (402?-468/1011?-1076)", *Rubartayr*, 0 (= *Gaceta Numismática*, 105-106), pàg. 87-106.

RETAMERO 1994 (en premsa)

F. Retamero i Serralvo, "Tadmerkka, les taifas i les feudals. De nou sobre la moneda fiscal i la moneda feudal", *L'incastellamento: confronto fra società feudale e non feudale nel Mediterraneo occidentale*, Roma, maig de 1994.

RETAMERO 1995 (en premsa)

F. Retamero i Serralvo, "El fulgor de poders efímers. La moneda en al-Andalus (sigles II-V H./VIII-XI d.C.)", *VI Encuentros de Arqueología y Patrimonio. La arqueología del poder*, Salobreña, 1995.

RETAMERO 1995

F. Retamero i Serralvo, *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*.

RIPOLLÉS-LÓPEZ 1977

P.P. Ripollés; J. López, "Un tesorillo de fracciones de dinar hallado en Benicàssim", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, pàg. 203-241, Castelló.

RIVERO 1948

C.M. del Rivero, "El arte monetario en la España musulmana. Ensayo de tipología numismática", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LIV, pàg. 51-72. Madrid.

RIVERO 1956

C.M. del Rivero, "El Gabinete Numismático del Museo Arqueológico Nacional, 1715-1950", *Numisma*, VI, 19. Madrid.

RODRIGUES 1990

J. Rodrigues Marinho, "As moedas dos Reinos de Taifas nas Coleções Portuguesas", *II Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 117-132. Lleida.

RODRÍGUEZ LORENTE 1981

J.J. Rodríguez Lorente, "Aportación al estudio numismático de las Taifas del Califato. Los territorios del eslavo eunuco Jayram", *Al-Qantara*, 2, pàg. 453-455.

RODRÍGUEZ LORENTE 1982a

J.J. Rodríguez Lorente, *Prontuario de la moneda arábigo-española*. Madrid

RODRÍGUEZ LORENTE 1984

J.J. Rodríguez Lorente, *Numismática de la Murcia musulmana*. Madrid.

RODRÍGUEZ LORENTE, TAWFĪQ IBRĀHĪM 1985

J.J. Rodríguez Lorente; Tawfīq Ibn Ḥāfīz Ibrāhīm, *Aportación a la Numismática Hispano-musulmana. Las láminas inéditas de D. Antonio Delgado*. Madrid

SANMIGUEL 1991

A. Sanmiguel Mateo. "Calatayud y su comarca en el siglo XI", *El Cid en el valle del Jalón*, pàg. 7-22. Centro de Estudios Bilbilitanos. Calatayud.

SÁENZ-DÍEZ 1982a

J.I. Sáenz-Díez, "El nombre de 'Alī en la ceca de Zaragoza (1046-1050)", *Mesa Redonda sobre numismática aragonesa*, pàg. 79-83. Saragossa.

SÁENZ-DÍEZ 1982b

J.I. Sáenz-Díez, "Panorámica de la numismática hispano-àrabe", *Actas del V Congreso Nacional de Numismática*. Sevilla.

SÁENZ-DÍEZ 1982c

J.I. Sáenz-Díez, "Posibles acuñaciones del primer Abadī de Sevilla", *Comunicaciones del V Congreso Nacional de Numismática*. Sevilla.

SÁENZ-DÍEZ 1984

J.I. Sáenz-Díez, «Dos hallazgos hispanoàrabes en museos nacionales: "CRUZ CONDE" (Arqueològico Nacional) y "HAZA DEL CARMEN" (Arqueològico de Córdoba)», *Gaceta Numismática*, 74-75, pàg. 147-152.

SÁENZ-DÍEZ 1986

J.I. Sáenz-Díez, "Hallazgos hispano-àrabes en el Museo de Albacete", *Gaceta Numismática*, 80, pàg. 35-42.

SÁENZ-DÍEZ, VIDAL 1986

J.I. Sáenz-Díez, J. M. Vidal Bardán, "Hallazgos hispano-árabes en el Museo de Albacete. Gaceta Numismática, 80, pàg. 35-42 (addenda a aquest treball a Gaceta Numismática, 82, pàg. 57-62). Barcelona.

SÁENZ-DÍEZ, PELLICER 1986

J.I. Sáenz-Díez, J. Pellicer, "Análisis de cuños de dirhems del H. 392 de Al-Andalus (1001-1002 d.C.)", *Acta Numismática*, 16, pàg. 127-139.

SÁENZ-DÍEZ 1988

J.I. Sáenz-Díez, "Acuñaciones califales en el Magreb" *I Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 43-46. Zaragoza.

SÁENZ-DÍEZ 1990a

J.I. Sáenz-Díez, "Nueva colección de monedas islámicas del Museo de Albacete", *II Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 243-248. Lleida.

SÁENZ-DÍEZ 1990b

J.I. Sáenz-Díez, "La fórmula «fi sana» en las emisiones de Al-Andalus", *Numisma*, 222-227, pàg. 47-56.

SÁENZ-DÍEZ 1992

J.I. Sáenz-Díez, "Los Dhunnunís toledanos en el Mediterráneo", *Rubartayr*, 0 (=Gaceta Numismática, 105-106), pàg. 107-114.

SALRACH 1987

J.M. Salrach, *El procés de feudalització (segles III-XII)* a Història de Catalunya de Pierre Vilar, v. II, Barcelona.

SÉNAC 1980

Ph. Sénac, *Musulmans et sarrasins dans le sud de la Gaule (VIIIè-IXè siècle)*, Le Sycomore. París.

SÉNAC 1987

Ph. Sénac, "Contribution a l'estude de la Marche Supérieure d'Al-Andalus, les ḥuṣūn et le système défensif de Huesca", *Colloque International Hugues Capet (987-1987)*, Barcelona.

SÉNAC 1988

Ph. Sénac, "Note sur les ḥuṣūn de Lérida", *Melanges de la Casa de Velázquez*, t.XXIV, pàg. 53-69 Paris.

SIMONSEN 1989

J. B. Simonsen, *Studies in the Genesis and Early Development of the Califat System*, Copenhagen

SOLER 1989

M. Soler i Balagueró, *Les emissions de Sulaymān Ibn Hūd al-Musta‘īn de Saraqusta (431-438) i de Yusuf al-Muzaffar de Lāridā (438-459). Documentació i assaig de corpus numismàtic*. [Memòria de llicenciatura]. Lleida.

SOLER 1990

M. Soler i Balagueró, “Emisiones de la Marca Superior de Al-Andalus”, *II Jarique de Numismática Hispano-àrab*, pàg. 27-50. Lleida.

SOLER 1992

M. Soler i Balagueró, “La moneda del domini taifa de Lāridā”, *Rubartayr*, 0 (=Gaceta Numismática, 105-106), pàg. 115-141.

SOLER 1993

M. Soler i Balagueró, “Las monedas árabes del Gabinete Numismático del IEI”, *III Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 145-152. Madrid.

SPAHR 1976

R. Spahr, *Le Monete Siciliane dai Bizantini a Carlo I d'Angiò (582-1282)*. Graz.

TAWFĪQ IBRĀHĪM – JIMÉNEZ GIL 1990

Tawfiq Ibn Ḥāfiẓ Ibrāhīm; J. Jiménez Gil, “Bibliografía. Numismática Hispano-Musulmana”, *Numisma*, 222-227, pàg. 109, núm. 1415.

TAWFĪQ IBRĀHĪM 1988

Tawfiq Ibn Ḥāfiẓ Ibrāhīm, “Sobre un amuleto andalusí y la problemática de las monedas perforadas”, *Boletín de Arqueología Medieval*, pàg. 137-140.

TAWFĪQ IBRĀHĪM 1991

Tawfiq Ibn Ḥāfiẓ Ibrāhīm, «Adiciones a la numismática de los taifas de “Šark al-Andalus”», *Gaceta Numismática*, 103, pàg. 27-36.

TAWFĪQ IBRĀHĪM 1993a

Tawfiq Ibn Ḥāfiẓ Ibrāhīm, “La colección de improntas del Instituto de Valencia de don Juan”, *III Jarique de Numismática Hispano-árabe*, pàg. 243-247. Madrid.

TAWFĪQ IBRĀHĪM 1993b

Tawfiq Ibn Ḥāfiẓ Ibrāhīm, “Ponderales andalusies”, *Numisma*, 233, pàg. 39-68.

TERÉS 1957

E. Terés Sábada, "Linajes árabes en al-Andalus según la *Ŷamhara* de ibn Hazm", *Al-Andalus*, 22, pàg. 55-111 i 337-376.

TURK 1978

A. Turk, *El Reino de Zaragoza en el siglo XI de Cristo (V de la Hégira)*. Madrid.

TURK 1991

A. Turk. "Relación histórica entre el Cid y la dinastía Hūdi", *El Cid en el valle del Jalón*, pàg. 23-31. Centro de Estudios Bilbilitanos, Calatayud.

VALENCIA *et alii* 1982

R. Valencia; M. Gálvez; E. Oliva, "Una propuesta para la sistematización de la transcripción de textos y nombres árabes en trabajos de numismática andalusí", *Acta Numismática* 12, pàg. 131-137, Barcelona.

VERNET *et alii* 1994

J. Vernet; J. Samsó, "La Ciencia", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 565-584. Madrid.

VIGUERA 1981

M.J. Viguera Molíns, *Aragón Musulmán*. Saragossa.

VIGUERA 1983

M.J. Viguera Molíns, "La corte Tuyibí de Zaragoza en el *Diwan* de *ibn Darray*", *Actas del IV Coloquio Hispano Tunecino*, pàg. 243-251. Madrid.

VIGUERA 1988

M.J. Viguera Molíns, *Aragón Musulmán. La presencia del Islam en el Valle del Ebro*. 2a edició. Saragossa.

VIGUERA 1994a

M.J. Viguera Molíns, "Prólogo", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. XI-XXII. Madrid.

VIGUERA 1994b

M.J. Viguera Molíns, "Historia Política", *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 31-129. Madrid.

VIGUERA 1994c

M.J. Viguera Molíns, "El poder político. Ejercicio de la soberanía", *Los Reinos*

de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 135-150. Madrid.

VIGUERA 1994d

M.J. Viguera Molíns, “La Administración”, *Los Reinos de Taifas. Al-Andalus en el siglo XI*, dins *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VIII-I, pàg. 153-160. Madrid.

VILLARONGA 1985

L. Villaronga i Garriga, *Estadística aplicada a la numismàtica*. Barcelona.

VIVES 1893

A. Vives y Escudero, *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*, edició facsímil per J.R. Cayon, 1978. Madrid.

WASSERSTEIN 1985

D. Wasserstein, *The Rise en Fall of Party-Kings*, Princeton, New Jersey.

25. Índex de figures

1. Línia de frontera de la Marca Superior d'al-Andalus a principis del segle V/XI	29
2. Situació de les seques de la Marca Superior d'al-Andalus en període taifa	35
3. Quadre genealògic dels Banū Tuğib	51
4. Quadre genealògic dels Banū Hūd	52
5. Presentació de dades de les emissions dels Banū Tuğib de Saragossa	77
6. Distribució de les peces de Yaḥyā al-Muẓaffar per anys d'emissió i nominals	79
7. Cronologia dels noms i títols dels imams en la moneda de Yaḥyā	87
8. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes de Yaḥyā	89
9. Distribució de les peces de Mundir II per anys d'emissió i nominals	93
10. Cronologia dels noms i títols dels imams en la moneda de Mundir II	94
11. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes de Mundir II	98
12. Presentació de dades de les emissions dels Banū Hūd de la Marca Superior	107
13. Distribució de les peces de Sulaymān al-Musta'īn per anys d'emissió i nominals	112
14. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes de Sulaymān al-Musta'īn	113
15. Distribució de les peces de Sulaymān al-Musta'īn emeses l'any 436 AH per seques i nominals	119
16. Distribució de les peces de Sulaymān al-Musta'īn emeses l'any 437 AH per seques i nominals	123
17. Distribució de les peces de Tāğ al-Dawla per anys d'emissió i nominals	133
18. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes de Tāğ al-Dawla	137
19. Presentació de dades de les emissions d'Aḥmad I	144

20. Distribució de les peces d'Aḥmad I per anys d'emissió i nominals (període 439-60)	145
21. Distribució dels dirhams d'Aḥmad I per anys d'emissió i nominals (període 460-75)	145
22. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes d'Aḥmad I	146
23. Situació de noms i títols en les llegendes de les monedes de Yūsuf al-Mu'tamin	159
24. Distribució dels dirhams d'Aḥmad II per anys d'emissió	161
25. Situació de noms, títols i lletres aïllades en les llegendes d'Aḥmad II	163
26. Distribució de les peces de Yūsuf al-Muẓaffar de Lleida per anys d'emissió, tipus de llegendes i nominals	171
27. Monedes de Yūsuf al-Muẓaffar amb llegendes circulars i normals amb data llegible i il·legible (I)	172
28. Monedes de Yūsuf al-Muẓaffar amb llegendes circulars i normals amb data llegible i il·legible (II)	172
29. Situació de noms i títols en les llegendes de tipus convencional de Yūsuf al-Muẓaffar de Lleida	174
30. Model epigràfic, lletra ط	178
31. Dibuix de Codera (1879, pàg. 188 i vinyeta pàg. 113)	178
32. Distribució de les peces de Muḥammad 'Aḏud al-Dawla de Calatayud per anys d'emissió i nominals	200
33. Situació de noms i títols en les llegendes de Muḥammad 'Aḏud al-Dawla de Calatayud	203
34. Distribució dels dirhams de Mundir al-Ẓafir de Tudela per anys d'emissió	214
35. Situació de noms i títols en les llegendes de Mundir al-Ẓafir de Tudela	216
36. Variables de pes de les emissions monetàries dels Banū Tuġib de la Marca Superior d'Al-Andalus	234
37. Variables de pes de les emissions monetàries dels Banū Hūd de la Marca Superior d'Al-Andalus	235
38. Freqüències de pesos dels dirhams encunyats per Sulaymān al-Musta'in (431-38)	237

39. Freqüències de pesos de les fraccions de dinar encunyades per Tāğ al-Dawla (439-41)	238
40. Freqüències de pesos dels dirhams encunyats per Aḥmad I durant el primer període (441-60)	239
41. Freqüències de pesos dels dirhams encunyats per Aḥmad I durant el segon període (460-75)	240
42. Freqüències de pesos dels dirhams encunyats per Aḥmad II (476-503)	241
43. Troballa de Còrdova	246
44. Troballes de transició del Califat a les Taifes	247
45. Troballa de Cihuela (Sòria)	253
46. Troballes de període taifa	254
47. Troballa de Belalcázar	255
48. Troballa del carrer de la Paja de Saragossa (Codera, 1881a)	258
49. Troballa del carrer de la Paja de Saragossa (Codera, 1884a)	258
50. Troballa de Saragossa (I)	262
51. Troballa de Saragossa (II)	264
52. Troballa del jaciment àrab del Pla d'Almatà (La Noguera, Balaguer)	266
53. Troballa d'Alcanyís	268
54. Troballes de transició entre les taifes i els almoràvits	269
55. Troballa de Justibol (Saragossa)	270
56. Incidències sobre dirhams perforats en període taifa	276
57. Tipus de perforacions en els dirhams de Saragossa i Lleida	282
58. Nombre de dirhams amb dues perforacions emesos per les diferents autoritats emissores de la Marca Superior	283
59. Principals formes de lletres a les monedes dels segles V/XI-VI/XII	286
60. Formes distintives a les llegendes monetàries	287
61. Lletres compensades a les llegendes monetàries	288

26. Cronologies

TUGÍBIDES

SARAGOSSA

410-14/1019-23	Mundir I al-Manşūr
414-20/1023-29	Yahyā al-Muẓaffar
420-30/1029-39	Mundir II Mu‘izz al-Dawla
430-31/1039	‘Abd Allāh b. al-Ḥakam

HUDITES

SARAGOSSA

431-38/1039-47	Sulaymān al-Musta‘in
438-39/1046-47	Aḥmad I al-Muqtadir (primer regnat)
438-41/1046-50	Sulaymān Taġ al-Dawla
441-75/1049-83	Aḥmad I al-Muqtadir (segon regnat)
474-76/1081-84	Yūsuf al-Mu’tamin
476-503/1083-1110	Aḥmad II al-Musta‘in
503/1110	‘Abd al-Malik ‘Imad al-Dawla

LLEIDA

438-57/1046-65	Yūsuf al-Muẓaffar
----------------	-------------------

CALATAYUD

439-40/1047-69	Muḥammad ‘Aḏud al-Dawla
----------------	-------------------------

TUDELA

439-42/1047-51	Mundir al-Zāfir
----------------	-----------------

OSCA

439/1047-48	Lubb ibn Hūd
-------------	--------------

27. Índex de noms de persones

A

Abadía (J.C.), 115, 303

Adler, 64, 65

Aḥmad I 'Imad al-Dawla, 2, 21, 24, 34, 56, 65, 107-109, 115-119, 125-129, 130, 132, 134, 136, 141-150, 155-160, 167, 168, 175, 176, 191, 196-199, 203, 206, 213, 215, 218, 232-233, 235, 239-240, 259, 261, 264-265, 268-269, 271, 282-283, 291, 295, 302, 304-307, 309, 311-312

Aḥmad II Sayf al-Dawla, 21, 91, 97, 161-164, 169, 235, 241, 264-266, 268-270, 282-283, 295-296

Alfaro (C.), 11, 18, 74, 81

Alfons VI de Castella, 169

al-Ḥakam II, califa de Còrdova, 41, 253

al-Ḥākim, fatimita del nord d'Àfrica, 246

al-Ḥurr b. 'Abd al-Raḥmān al Qaysi, 38

al-Ma'mūn, califa abbàssida, 181, 182

al-Manṣūr,

al-Mu'tamid de Sevilla, 56

al-Muqtadir, califa abbàssida, 184

al-Mustanṣir, kalbita de Sicília, 175, 246

al-Qāsim I al Ma'mūn de Màlaga, 246, 250, 253, 280, 301

al-Zāhir, fatimita de Sicília, 175, 246

Ariza (A.), 44, 45

Arroyo (R.), 20

Ávila (M.L.), 62

B

Bādīs b. Ḥabbūs, 253

Balaguer (A.M.), 38, 39

Banū al-Muhağir, 47

Banū Dī-l-Nūn, 95, 128, 252, 276

Banū Hūd, 1-2, 15, 20, 22, 26, 28, 34, 47, 48, 52, 56, 58, 67, 80, 91, 97, 107-112, 117, 120, 126, 129, 131-133, 138-139, 143, 156, 165, 175, 178, 199, 232-236, 267, 293, 295, 297, 311

Banū Qāsi, 47

Banū Tuğib, 1, 15, 22, 31, 47, 48, 51, 58, 77, 78, 81, 89, 233-234, 297

Barceló (M.) 3, 7, 17, 18, 19, 23, 37, 39, 54, 75, 80, 169, 170, 173, 229, 280

Bates (M.), 11, 74

Benaboud (M), 62

Broome (M.), 181, 182, 184, 285

C

- Camerino (C.), 81
Canto (A.), 24, 41, 62, 64, 244-245, 251-252, 254, 259, 270, 274-279, 298
Codera (F.), 6, 13-14, 16, 18, 23, 26, 28, 42, 43, 58-60, 63-70, 77, 86-87, 99-104, 110, 114, 120, 120, 121, 124, 124, 126, 126, 131, 131, 134, 137, 137, 139, 140, 147, 165, 177, 178-180, 187, 201, 230, 248-249, 254-261, 261, 263, 268, 273-275, 277, 279, 288, 295, 297, 299, 303, 309
Conde (A.), 66

D

- Domènech (C.), 20, 28, 75, 279-280
Dozy (R.), 49, 60, 62, 155, 191

E

- Ermengol III d'Urgell, 21

F

- Farğ, nom sense títol a les monedes de Tudela de l'any 442, 225
fatimites del nord d'Àfrica, 171, 185, 186
Fierro (M.), 62
Frank (F.), 11

‘

- ‘Abbād al-Mu‘taḍid de Sevilla, 128
‘Abd al Malik ‘Imad al Dawla de Saragossa, 26, 107, 165, 307
‘Abd al Malik ibn Marwan, califa omeia, 40, 135
‘Abd al-Azīz b. Abī ‘Āmir al-Manşūr de València, 105, 109, 134, 203, 255, 268
‘Abd Allāh de Granada, 56, 116
‘Abd al-Malik al-Muzaffar de València, 33, 41

‘Abd al-Raḥman ibn ‘Abd al-‘Azīz, 47, 253
‘Abd al-Raḥman III, 40, 135, 253, 254
‘Abd Allāh b. al-Hakam de Saragossa, 103-
107, 110, 111, 234, 258, 261, 283, 302
‘Abd Allāh al-Mu‘aytī, 95, 96, 97, 299-301
‘Alī al-Naṣir, de Malaga, 253
‘Alī ibn Yūsuf, emir almoràvit, 268, 270
‘Alī Iqbāl al-Dawla de Dénia, 115, 255, ve-
geu ‘Alī, nom sense títol a les monedes
de Saragossa de l’any 432

‘Alī, nom sense títol a les monedes de Cala-
tayud dels anys 438-439, 205, 206, 207
‘Alī, nom sense títol a les monedes de Sara-
gossa de l’any 432, 114, 115, 117-118,
vegeu ‘Alī Iqbāl al-Dawla
‘Alī, nom sense títol a les monedes sense
seca ni data atribuïdes a Tudela, 222, 224
‘Āmir al-Manṣūr, 68, 88, 96, 105

G

Ġa‘far, 88
Garulo (T.), 62

Giralt (J.), 22
Guichard (P.) 22, 54, 74, 81, 82

H

Hennequin (G.), 74
Hišām II, 45, 48, 49, 63, 88, 90, 91, 96, 97,
104, 105, 106, 112, 113, 114, 120, 122-
123, 125, 127-129, 132, 135, 138-141,

143, 146, 148-149, 156, 159-160, 172,
182, 186, 188, 198, 201, 208, 219, 220
Hišām III, 94, 96, 102
hudites, 218, 234, 245, 252, 263, 281, 301,
vegeu Banū Hūd

H

Hayrān, 33, 41, 45, 81

I

ibn 'Idarī, 53, 129, 215-216, 290

Ibn Abī Nāṣir, 138-140

Ibn al Faqīh, 290

ibn Bassām, 48, 53

ibn Ḥāyyān, 13, 48, 53, 54, 110-111, 128,
129, 132, 202

ibn Ḥazm, 48, 54, 57, 75, 169-170, 229

ibn Ḥaldūn, 57, 59, 60, 61, 191, 196, 289

Ibrāhīm, nom sense títol a les monedes atribuïdes a Tudela dels anys 438-441, 217-218

Idrīs b. Yaḥyā de Màlaga, 128

Infante (F.), 81

imam 'Abd Allāh, vegeu 'Abd-Allāh al-Mu'aytī

Ismā'il al-Zāfir de Toledo, 96, 97, 110, 246, 255

K

kalbites de Sicília, 21, 171, 175, 185

L

Lane Poole (S.), 13, 17, 65, 67, *113*, 151, 297

Lasa (C.), 12, 267-271

Lavoix (H.), 14, 17, 63, 65, 113, 150-151, *152*, 153, 164, 297

Lévi-Provençal (E.), 61, 115

Loriente (A.), 7

Lubb ibn Hūd d'Osca, 107, 213, 227

M

Marín, (M.), 15

Menéndez Pidal (R.), 15, 62, 191

Miles (G.C.), 4, 14, 23, 28, 38, 42-43, 63, 67, 70, 72-73, 77, 82, *86*, 86, 88, 97, 100,

101, *103*, 104, 105, *112-114*, *119-120*, 120, 120, *121, 124*, 125, *131*, *136-137*, *137*, *139*, 140, 142, *142*, *147-148*, *152*, *167*, *177*, *179*, *188*, *190*, *198*, *201*, *209-*

210, 210-211, 218, 220, 223, 223, 268,
268, 274-275, 277, 279, 289-292, 297,
303, 312
Mora (B.), 280
Mubārak de València, 33, 41, 45, 46, 81
Muḥammad ‘Aḏud al-Dawla de Calatayud,
107, 199, 200, 201, 203, 204, 207, 208,
209, 213, 227, 252, 313
Muḥammad I al-Mahdī, fatimita del nord
d’Àfrica, 280
Muḥammad II, 253
Mundir al-Zāfir de Tudela, 107, 213-217,
219, 223-225, 235, 312

Mundir I al-Manşūr, 45, 48, 49, 50, 68, 77,
78, 81, 92, 94, 96, 99, 101, 102, 103, 105,
250, 299, 301
Mundir II Mu‘izz al-Dawla 50, 68, 77, 78,
84, 90, 92, 93, 94, 96, 98, 102, 105, 234,
246, 248, 255, 258-259, 261, 282-283,
299-300, 302
Muğahid al-‘Āmirī de Dénia, 34, 41, 42, 44,
45, 56, 81, 95, 96, 102, 109, 115, 135,
246, 251, 302
Muqātil, 67

N

Nabīl de Tortosa, 33, 59, 67
Navascués (J.), 5-6, 13, 17, 59, 77, 78-78,
84, 101, 114, 120, 122, 124-125, 140-
141, 147, 151, 153-154, 160, 163, 167,

182, 184-185, 188-189, 193, 196, 210-
211, 219, 225, 227, 227

Nützel (H.), 13, 17, 63, 113, 116, 116, 121,
125-126, 126, 127, 129, 184, 205-207,
205-210, 210, 219, 251-253, 312

P

Pavón (B.), 62
Pellicer (J.), 24, 75, 133, 143, 156-157, 161,
232-233, 264-265, 279, 298
Prieto (A.), 4, 5-6, 13-14, 16, 18, 23, 26-27,
33, 42, 43, 46, 59, 59, 60, 63, 71-73, 77,
79, 81, 82-83, 83, 84, 85-87, 87, 92, 95-
96, 101-102, 103, 104, 106, 106, 108,
108, 109, 111, 112, 114, 115 116, 116,

117-118, 118, 119-120, 120, 121-125,
129, 130, 130-131, 131, 134-135, 136,
137, 141-142, 147, 150, 153-154, 160-
161, 161, 163, 165, 165-166, 168, 168,
176-177, 177, 179, 184-188, 188, 190,
196, 198, 201, 205-207, 207-208, 209-
211, 211, 213, 218, 218, 220, 220-223,
224, 225, 227, 227, 234, 245-250, 248-

249, 263-264, 292, 297, 300, 300-301, 312, 312
303-304, 305, 307-308, 307-308, 310,

R

Ramir I d'Aragó, 196, 215

Ramon Berenguer I de Barcelona, 21, 48

Retamero (F.), 75, 85, 230

Ribera (V.), 81

Rivero (C.M.), 289

Rodrigues (J.), 194-195

Rodríguez (J.J.), 117, 130, 160, 303

S

Sáenz-Díez (J.I.), 73-75, 116-118, 206, 207,
303

Salrach (J.M.), 37

Sanç Garcia de Navarra, 48, 49, 143, 191,
196, 197, 233, 306

Sinhāḡa, 55

Simonsen (J.B.), 229

Soler (M.), 4, 28, 74-75, 87, 109, 114, 117,
120, 122, 124-125, 131, 140-141, 167,
175, 177, 182, 184-185, 187-189, 189,
191-192, 193, 194, 195-196, 198, 227,
262

Spahr (R.), 21, 175

Sulaymān al-Musta'īn de Còrdova, 45, 49,
96, 301

Sulaymān al-Musta'īn ibn Hūd, 17, 20, 34,
43, 44, 48, 49, 50, 59, 63, 64, 68, 90, 96,
107, 109-113, 115, 118-124, 127-129,
134, 136, 167, 175, 190, 199, 202, 205,
206, 208, 213, 235, 237, 246, 248, 253,
255, 258, 262-263, 282-283, 292, 294,
301-304, 307-308

Sulaymān Taḡ al-Dawla, 17, 23, 58, 63, 64,
107, 109-110, 113, 130, 131, 132, 134,
136-138, 141, 177, 181, 192, 199, 204,
235, 238, 258, 262-263, 282-283, 294-
295, 304, 308-309

Sulaymān, nom sense títol a les monedes de
Lleida de l'any 439, 131, 177, 308, vegeu
Sulaymān Taḡ al-Dawla

T

Taḡ al-Dawla, vegeu Sulaymān

Tāhir b. al-Ḥusayn de Pèrsia, 182

Ṭariq ibn Zağad, 38
Tawfiq Ibrāhīm, 13, 15, 43, 87, *117*, 120-
121, *130, 160, 193, 227, 227, 279, 303*
Terés (E.), 48,

Tyshen, 64

tugíbides, 2, 23, 26, 29, 31, 33, 41, 45, 47,
48, 61, 77, 80, 82, 88, 94, 97, 102, 244-
245, 249, 276, 281, 293, 300-301, vegeu
Banū Tuğib
Turk (A.), 48-49, 61, 96, 105-106, 111, 128-
129, 169, 175, 191, 196, 215, 216, 224

Y

Yaḥyā al-Ma'mūn de Toledo, 97, 109, 128,
138
Yaḥyā al-Mu'talī, fatimita del nord d'Àfrica,
280
Yaḥyā I al-Mu'talī de Màlaga, 246, 253,
280,
Yaḥyā ibn Mundir, 50, 78, 79, 80, 81, 82,
85, 86, 87, 89, 95, 234, 246, 249, 300-301
Yaḥyā, nom sense títol a les monedes de
Lleida de l'any 440, 184

Yūsuf al-Mu'tamin, 107, 158-160, 169, 182,
301, 306
Yūsuf al-Muẓaffar de Lleida, 17, 20, 21, 58,
64, 67, 68, 107, 109, 121, 129, 131-132,
163, 167-169, 171-184, 187-189, 191-
197, 203, 211, 213, 215, 216, 224, 236,
258, 271, 282-283, 292, 295, 303-311

V

Vernet (J.), 62
Viguera (M.J.), 31, 49, 61-62, 68, 74, 90, 95,
105, 110, 136, 158, 168-169, 176, 181-
182, 199, 203, 211
Vives (A.), 5, 6, 13, 14, 16, 18, 23, 26, 33,
38, *42, 42, 46, 59, 63, 69-71, 73, 77-78,*
80, 81, 83, 85, 85, 87-88, 93, 95-97, 101,
101, 103, 104, 106, 109, 112, 114, 116-
117, 116-117, 119-122, 120, 125, 125,

130, 130-131, 134, 136, 137-138, 141,
147, 150, 153, 153-154, 160, 163, 165,
165, 167, 171, 176, 177, 179, 182, 184-
185, 185, 188-189, 190, 193, 196, 198,
201, 205-207, 208, 209-210, 210-211,
213, 217, 217-218, 219-223, 223, 225,
225, 227, 225, 227, 234, 248-249, 250,
255, 256-257, 263-264, 288-289, 291,

297, 300, 303-304, 304, 307-308, 307, 312

Z

Zāwī ibn Zirī, 55

28. Índex de la tesi

1. Introducció	1
1.1 Moneda i monedes àrabs de la Marca Superior d'al-Andalus	1
1.2 Agraïments	7
2. Objectius	13
2.1 Utilització de la documentació numismàtica anterior	13
2.1.1 Problemes i deficiències	13
2.1.2 Duplicitats de referències de monedes en diferents publicacions	15
2.1.3 Exemplars publicats de localització actual desconeguda	16
2.2 Recerca monetària	16
2.2.1 Precedents, la tesi de llicenciatura	17
2.2.2 Monedes de fons museístics	19
2.2.3 Monedes de col·leccions institucionals i privades	19
2.2.4 Monedes amb registre arqueològic	20
2.2.5 Monedes procedents de troballes aïllades	22
2.2.6 Monedes d'antigues troballes	23
2.3 Possibilitats i limitacions del registre numismàtic	23
3. Metodologia del treball	25
3.1 Materials i recursos organitzatius	25
4. Marc geogràfic i històric	29
4.1 Espai geogràfic i peculiaritats del territori	29

4.1.1 Els districtes de la Marca Superior	31
4.1.2 Tortosa districte dependent del califat de Còrdova	32
4.2 Seques de la Marca Superior d'al-Andalus en període taifa	34
5. Introducció a la història monetària d'al-Andalus	37
5.1 Presència àrab i nova fiscalitat	37
5.1.1 Moneda transicional hispanoàrab	38
5.1.2 Moneda emiral i del califat de Còrdova	40
5.1.3 Moneda de les primeres taifes	41
6. Introducció històrica	47
6.1 Les dinasties de la Marca Superior	47
6.1.1 Els Banū Tuġīb	47
6.1.2 Els Banū Hūd	48
7. Fonts històriques	53
7.1 Introducció	53
7.2 Bibliografia històrica	58
8. Bibliografia numismàtica de la Marca Superior d'al-Andalus	63
8.1 Problemàtica	63
8.2 Publicacions i autors	64
8.3 Avenços i crítica de la numismàtica contemporània	72
9. La moneda dels tugíbides de Saragossa	77
9.1 Introducció	77
9.2 Al-Muzaffar Yaḥyā b. Mundir (414-20/1023-29)	78

9.2.1 Consideracions monetàries	78
9.2.1.1 Metalls, valors i volums de peces	78
9.2.1.2 Peces de moneda	80
9.2.1.2.1 Llegendes	85
9.2.1.2.2 Seques	86
9.2.1.2.3 Noms i títols d'imams	87
9.2.1.2.4 Noms i títols de l'autoritat emissora	88
9.3 Mu'izz al-Dawla al-Manşur Mundir II (420-30/1029-39)	92
9.3.1 Consideracions monetàries	92
9.3.1.1 Metalls, valors i volums de peces	92
9.3.1.2 Peces de moneda	93
9.3.1.2.1 Seques	94
9.3.1.2.2 Noms i títols d'imams	94
9.3.1.2.3 Nom i títols de l'autoritat emissora	98
9.3.1.2.4 Els dirhams de l'any 430	99
9.4 'Abd Allāh b. al-Hakam (430-31/1039)	103
9.4.1 Consideracions monetàries	103
10. La moneda dels Banū Hūd de Saragossa	107
10.1 Introducció	107
10.2 Sulaymān ibn Hūd (431-38/1039-47)	110
10.2.1 Consideracions monetàries	110
10.2.1.1 Metalls, valors i volums de peces	111
10.2.1.2 Peces de moneda	112
10.2.1.2.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	112
10.2.1.2.2 El nom de 'Alī en les monedes del 432	114
10.2.1.2.3 El nom d'Aḥmad en les monedes del 432, 436 i 437	118
10.2.1.2.4 Seques dels anys 436 i 437	119
10.2.1.2.5 Monedes amb omisió del nom de seca de l'any 437	122
10.2.1.2.6 Monedes sense marges: seca i data desconeguda	124

10.2.2 Problema successor i divisió territorial	129
10.3 Aḥmad ‘Imad al-Dawla, primer regnat (439/1047)	130
10.3.1 Consideracions monetàries	130
10.4 Sulaymān Tāġ al-Dawla (439-41/1047-49)	132
10.4.1 Consideracions monetàries	132
10.4.1.1 Metalls, valors i volums de peces	133
10.4.1.2 Peces de moneda	134
10.4.1.2.1 L'emissió anònima de l'any 439	134
.....	
10.4.1.2.2 Noms i títols de l'autoritat emissora	136
10.5 Aḥmad ‘Imad al-Dawla, segon regnat (441-475/1049-1082)	141
10.5.1 Consideracions monetàries	141
10.5.1.1 Valors, metalls	142
10.5.1.2 Primer període de producció de la seca (439-60/1047-67) ...	143
10.5.1.2.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	146
10.5.1.2.2 Diversitat d'ornaments	151
10.5.1.2.3 Formes d'escriure la data	152
10.5.1.2.4 Substitució de la paraula <i>ḥair</i> per un símbol	152
10.5.1.2.5 Punts d'ornamentació en les llegendes	154
10.5.1.3 Segon període de producció de la seca (460-75/1067-82) ...	156
10.6 Yūsuf al-Mu’tamin (474-76/1081-84)	158
10.6.1 Consideracions monetàries	158
10.6.1.1 Peces de moneda	159
10.6.1.1.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	159
10.7 Sayf al-Dawla al Musta‘īn Aḥmad b. Yūsuf (476-503/1083-1110)	161
10.7.1 Consideracions monetàries	161
10.7.1.1 Volums de peces	161
10.7.1.2 Peces de moneda	162
10.7.1.2.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	162

10.8 ‘Abd al-Malik ‘Imad al-Dawla (503/1109-1110)	165
10.8.1 Consideracions monetàries	165
11. Yūsuf al-Muzaffar de Lleida	167
11.1 Introducció	167
11.2 Consideracions monetàries	167
11.2.1 Amplitud cronològica	167
11.2.2 Metalls, valors i volums de peces	169
11.2.3 Peces de moneda	173
11.2.3.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	173
11.2.4 Primer període de producció de la seca (438-41/1046-47)	174
11.2.4.1 La troballa monetària del Portal de Magdalena (Lleida)	174
11.2.4.2 Emissions monetàries amb llegendes atípiques	176
11.2.4.3 Emissions monetàries amb llegendes normals, període 439-40	182
11.2.5 Segon període de producció de la seca (441-57/1049-64)	185
11.2.5.1 Emissions amb llegendes circulars concèntriques	185
11.2.5.1.1 Sèrie de Lleida	186
11.2.5.1.2 Sèrie de Saragossa	189
11.2.5.1.3 Sèrie amb llegendes interiors idèntiques	194
11.2.5.2 Emissions amb llegendes normals	196
12. Muḥammad ‘Aḡud al-Dawla de Calatayud	199
12.1 Introducció	199
12.2 Consideracions monetàries	200
12.2.1 Metalls, valors i volum de peces	200
12.2.2 Les peces de moneda	202
12.2.2.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	202
12.2.2.2 El nom de ‘Alī en les monedes del 438-439	205
12.2.2.3 Emissions monetàries de l'any 440	208
12.2.2.4 Emissions monetàries amb omissió de la data	209

13. Mundir al-Zafir de Tudela	213
13.1 Consideracions monetàries	213
13.1.1 Metalls, valors i volum de peces	214
13.1.2 Les peces de moneda	216
13.1.2.1 Noms i títols de l'autoritat emissora	216
13.1.2.2 Monedes anònimes amb nom de seca al-Andalus (439/1047)	216
13.1.2.3 Monedes de Mundir amb nom de seca al-Andalus (439-40/1047-48)	219
13.1.2.4 El nom de 'Alī en monedes sense seca ni data	222
13.1.2.5 Monedes de Mundir amb nom de seca Tuřila (442)	223
14. Lubb ibn Hūd d'Osca	227
14.1 Consideracions monetàries	227
15. Fiscalitat	229
15.1 Introducció	229
16. Metrologia	231
16.1 Metrologia dels Banū Tuğřb	233
16.2 Metrologia dels Banū Hūd	234
16.2.1 Variables de pes en les monedes de Sulaymān ibn Hūd	237
16.2.2 Variables de pes en les monedes de Tāğ al-Dawla	238
16.2.3 Variables de pes en les monedes d'Aḥmad al-Muqtadir (441-60)	239
16.2.4 Variables de pes en les monedes d'Aḥmad al-Muqtadir (460-76)	240
16.2.5 Variables de pes en les monedes d'Aḥmad II	241
17. Troballes i circulació monetària	243

17.1	Problemàtica	243
17.2	Consideracions sobre les troballes monetàries	244
17.3	Troballes monetàries de transició entre el califat i les taifes	245
17.3.1	Tresor de Còrdova	245
17.3.2	Tresor de Cihuela (Sòria)	251
17.4	Troballes de moneda exclusivament taifa	254
17.4.1	Tresor de Belalcázar (Còrdova)	254
17.4.2	Tresor de Saragossa	257
17.4.3	Troballa de Saragossa (I)	261
17.4.4	Troballa de Saragossa (II)	264
17.4.5	Troballa del Pla d'Almatà (Balaguer)	265
17.5	Troballes d'enllaç amb el període almoràvit	267
17.5.1	Troballa d'Alcanyís	267
17.5.2	Troballa de Justibol (Saragossa)	270
17.6	Troballes monetàries aïllades	271
17.6.1	Troballes de Saragossa i les seves rodalies	271
17.6.2	Troballes de Lleida i Osca	271
18.	Alteracions produïdes en la moneda	273
18.1	Monedes perforades	273
18.2	Monedes trossejades	283
19.	Epigrafia monetària	285
19.1	Orígens de les llegendes monetàries	285
19.2	Estudis sobre epigrafia monetària andalusina	288
19.3	Tècniques d'encunyació	289
19.4	Llegenda de la seca i de la data, formes característiques i errades	292
19.5	Inscripcions monetàries dels tugíbides i dels Banū Hūd	293

20. Conclusions	297
21. Glossari	313
22. Sistema de transcripció	317
23. Fonts àrabs i traduccions	319
24. Referències bibliogràfiques	321
25. Índex de figures	347
26. Cronologies	351
27. Índex de nom de persones.	353
28. Índex de la tesi	361

